๗

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี)

หนังสือชุดพระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

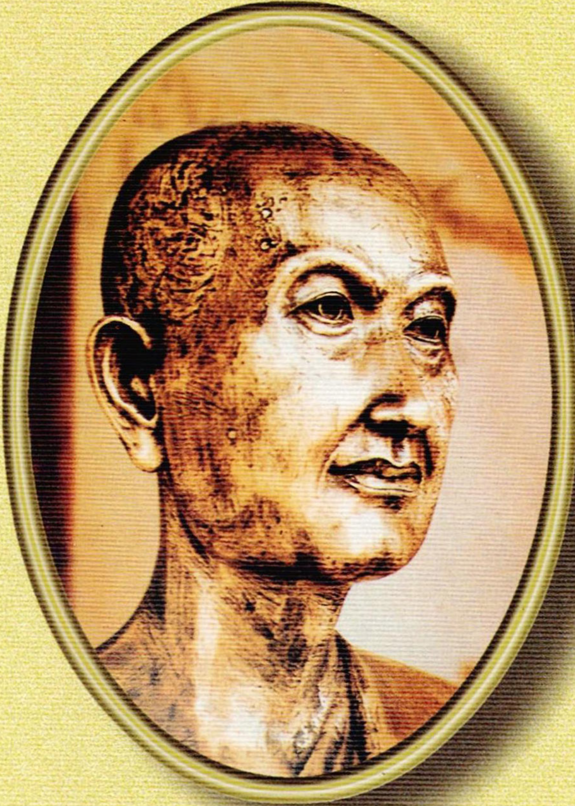

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี)

วัดพระเชตุพน

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

สุเชาวน์ พลอยชุม เรียบเรียง

พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี)

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุเชาวน์ พลอยชุม

พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี)

วัดพระเชตุพน.-- กรุงเทพฯ :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

98 หน้า

1. ปรมานุชิตชิโนรส, พระมหาสมณเจ้า กรมพระ

I. ชื่อเรื่อง.

294.30922

ISBN 974-580-855-5

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ
โทร. ๒๘๑๗๗๙๐

คำนำ

เนื่องในวโรกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินการจัดสร้าง "โรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก" ขึ้น จำนวน ๑๙ แห่ง ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพระอนุสรณ์แด่สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๑๙ พระองค์ เป็นการร่วมฉลองพระชนมายุเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชในวโรกาสดังกล่าวแล้ว และเพื่อให้ประชาชนทราบความเป็นมาของโครงการจัดสร้างโรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก พร้อมทั้งพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กองบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุ จึงได้เรียบเรียงพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นลำดับมา ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป ฉะนั้น เพื่อให้พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่

ประชาชนยิ่งขึ้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ที่เคยลงพิมพ์เผยแพร่ในธรรมจักษุนั้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมเป็นหนังสือชุด **"พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์"** จำนวน ๑๙ เล่ม

เล่ม ๗ ในหนังสือชุดนี้คือ **พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส** พระองค์ที่ ๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์พระองค์แรก ๆ นั้น มีข้อมูลเกี่ยวกับพระประวัติน้อยมาก ปรากฏหลักฐานเฉพาะพระศาสนกิจที่สำคัญ ๆ บางเรื่องเท่านั้น เพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงพระเกียรติคุณประการต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ ชัดเจนขึ้น และเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาอ้างอิง จึงได้นำพระนิพนธ์และเอกสารเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ บางเรื่องมาพิมพ์เป็นภาคผนวกไว้ด้วย

ในเล่มนี้ ได้นำพระนิพนธ์บางเรื่องพร้อมทั้งสังเขปงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มาเสนอท่านผู้อ่านด้วย เพื่อแสดงให้เห็นถึงพระปรีชา

สามารถในทางพระปริยัติธรรม และพระมติในทางพระศาสนา ตลอดถึงพระปรีชาสามารถในด้านต่าง ๆ ของพระองค์ที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง สำหรับสังเขปพระนิพนธ์นั้น คัดจากหนังสือ "๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สังเขปงานพระนิพนธ์" ของคณะอนุกรรมการฝ่ายจัดทำเอกสาร สิ่งพิมพ์ และหนังสือที่ระลึก โครงการฉลอง ๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์**นี้ จักอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งหลายตามสมควร

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มิถุนายน ๒๕๔๑

สารบาญ

นำเรื่อง (๑)

พระประวัติเบื้องต้น ๑

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ๓

อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน รูปที่ ๒ ๓

เจ้านายพระองค์แรกที่ทรงดำรงสมณศักดิ์ ๔

ทรงเป็นเจ้าคณะกลาง ๗

พระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก ๘

พระอัจฉริยภาพในทางพระศาสนาและวรรณกรรม ๒๓

พระอวสานกาล ๓๑

สถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ๓๔

พระเกียรติคุณประกาศ ๓๗

เชิงอรรถ ๓๘

ภาคผนวก

งานพระนิพนธ์ ๔๓

-พระนิพนธ์ร้อยกรอง ๔๕

-พระนิพนธ์ร้อยแก้ว ๖๘

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ๗๗

นำเรื่อง

สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณฐานันดร หรือสมณศักดิ์สูงสุดในทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เป็นตำแหน่งที่มีมาคู่กับคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นอย่างต่ำ ตามหลักฐานดั่งที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาเขตที่เรียกว่าสังฆปริณายกบ้าง มหาสังฆปริณายกบ้าง สกลมหาสังฆปริณายกบ้าง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้สถาปนาหรือแต่งตั้ง

สมัยกรุงสุโขทัย สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์เรียกว่า **พระสังฆราช** และสันนิษฐานว่า พระสังฆราชน่าจะมีมากกว่า ๑ องค์ กล่าวคือ เมืองใหญ่ ๆ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก หรือประมุขของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในชั้นต้นมี พระสังฆราช ๒ องค์ คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระวันรัตน** องค์ไหนเป็นผู้มีอายุพรรษามากองค์นั้นได้เป็น **สมเด็จพระสังฆราช** และมีคำว่า “สมเด็จ” นำหน้าราชทินนาม ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระวันรัตน** บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์** ฉะนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช จึงเป็นสมณศักดิ์สูงสุดและมีเพียงองค์เดียว

(๒)

มาถึงตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นคือนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า เกิดมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นครั้งแรก และได้ใช้เป็นแบบสืบมา

สมัยกรุงธนบุรี การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงรูปแบบเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง และมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวเป็นประมุขของสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่าอย่างไร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงดำเนินไปเหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี มีตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นประมุขแห่งสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่าอย่างไร กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติวราสังฆราชาธิบดี** นำให้สันนิษฐานได้ว่า แม้ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ** เช่นเดียวกัน

ราชทินนามนี้ได้ใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดให้แก้เป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** และได้ใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนทุกวันนี้

แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ปัจจุบัน ได้รับพระราชทานทินนามต่างไปจากสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ ว่า **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** จึงนับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ได้รับพระราชทานราชทินนามเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์ ไม่ได้ใช้พระนามว่า **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** ตามแบบอย่างที่เคยเป็นมา

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า **สมณุตมมหาสังฆปริณายก** เป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราช คำว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งใช้เรียกเจ้านายผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกแทนคำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

ต่อมาเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า คำว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** ก็เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

สรุปได้ว่า ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์คือตำแหน่งที่ **สมเด็จพระสังฆราช** นั้นมีคำเรียกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. เจ้านายชั้นสูงผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช) เรียกว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** มี ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) และสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น

๒. พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ทรงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** มี ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่นนภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้รับพระราชทานฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น

๓. ท่านผู้มิใช่พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราช** ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น ดังที่ปรากฏทั่วไป

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาต่อเนื่องกันมามิได้ขาดทุกรัชกาล กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่

สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเกือบตลอดรัชกาลคือ ๑๕ ปี

ในรัชกาลที่ ๕ ในช่วง ๒๓ ปีแรกแห่งรัชกาล ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นก็ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเพียง ๑๐ เดือนเท่านั้นก็สิ้นพระชนม์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาล สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๕ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงรวมเวลาที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๓๔ ปี นับแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมามิได้ขาดจวบจนปัจจุบัน

แต่โบราณมา พระเถระผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จ

พระสังฆราช รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะด้วยนั้น ปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า **“เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่น เป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา...”** หากมิใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ **“ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า”** กล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่ง ฉะนั้น ในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช และไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะบางตำแหน่ง เช่น ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันที่จะทรงตั้งแล้ว แต่ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงยังมิทันได้ทรงตั้ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นที่ทรงเคารพ

นับถือมากในฐานเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และทรงเป็นครูอาจารย์แห่งราชสกุลวงศ์ เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาท่านผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชอุปัชฌาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานอยู่ในสังฆมณฑล ก็ไม่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกหรือสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช

เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ธรรมเนียมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว คือมิได้ถือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ แต่ถือตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นสำคัญ ซึ่งโดยหลักการแล้วก็คือ พระมหาเถระผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดเป็นลำดับที่ ๑ จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

การปกครองคณะสงฆ์ไทยแต่เดิมมา แบ่งเป็นคณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระมหาสมณศาสนฉบับหนึ่งว่า

"แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เปนแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำน่าที่สังฆราช ฯ ผลเปนอย่างไรบ้าง ฯ" และในเชิงอรรถพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ตอนหนึ่งว่า **"คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งฯ เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ"** สมเด็จพระสังฆราชจึงทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งรับพระบรมราชโองการสั่ง (คือคำสั่ง) จากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช) ได้ทรงแนะนำกระทรวงธรรมการว่า **"ในเวลานี้ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น่าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น"** ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง **"ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นธุระปกครอง"** ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหา-สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองพระสงฆ์กันเองเป็นครั้งแรก และทรงเป็นสมเด็จ

พระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง ซึ่งได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

แม้ว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยนับแต่อดีตมาจนปัจจุบัน จะแตกต่างกันไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ทั้งในอดีตและในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นพระมหาเถระผู้ทรงพระเกียรติคุณและทรงปฏิบัติพระศาสนกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอย่างมาก แต่ประชาชนและพุทธศาสนิกชนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ค่อยจะได้รู้จักความเป็นไปในส่วนพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นอภิปูชนียบุคคลของชาติและทรงเป็นหลักชัยของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้ดำริจัดพิมพ์หนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** จำนวน ๑๙ พระองค์รวมเป็นหนังสือ ๑๙ เล่มขึ้น เพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป แต่ละเล่มว่าด้วยพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ คือ

เล่มที่ ๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆษิตาราม

เล่มที่ ๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ

เล่มที่ ๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๐ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธสถิต-มหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม

เล่มที่ ๑๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

เล่มที่ ๑๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทโย) วัดสระเกศ

เล่มที่ ๑๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

เล่มที่ ๑๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๑๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ในแต่ละเล่ม นอกจากจะเสนอพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์แล้ว ยังได้เสนอพระนิพนธ์บางเรื่องของแต่ละพระองค์และเอกสารสำคัญบางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติหรือการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อความชัดเจนของเรื่องราวที่ปรากฏในพระประวัติ และเพื่อความสะดวกของผู้ที่สนใจจะศึกษาในรายละเอียดหรืออ้างอิง

พระประวัติสมเด็จพระสังฆราช ในหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้นำลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นครั้งแรก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้แก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ผิดพลาดบกพร่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไป

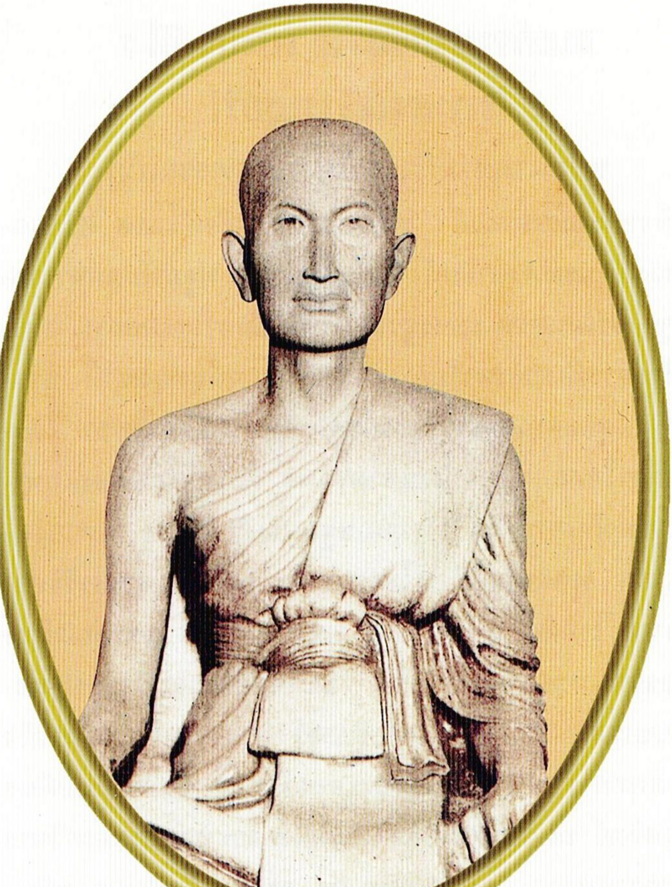

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

สมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ 7
(พระองค์เจ้าวาสุกรี)

พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัติยวงศ์ บรมพงศาธิบดี จักรีบรมนารถ ปฐมพันธุมหาราชวรังกูร ปรเมนทรนเรนทรสูรสัมมานาภิสักกาโรดมสถาน อริยสมศีลาจารพิเศษมหาวิมล มงคลธรรมเจดียุตมุตวาที สุวิรมนุญ อดุลยคุณคณาธาร มโหฬารเมตยาภิธยาไศรย ไตรปิฎกกลาโกศล เบญจปดลเสวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณุตมาภิเศกาภิสิต ปรมุกฤษฐสมณศักดิธำรง มหาสงฆปรินายก พุทธสาสนดิลกโลกุตมมหาบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตรปฏิภาณ ไวยัติญาณมหากระวี พุทธาทิศรีรัตนไตรยคุณารักษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาทิโลกยปดิพัทธพุทธบริสัษยเนตร สมณคณินทราธิเบศร์ สกลพุทธจักโรปการกิจ สฤษดิศุภการ มหาปาโมกขประธานวโรดม บรมนารถบพิตร เสด็จสถิตย์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ทฤฆายุสมศิริสวัสดิ ฯ

พระรูปหล่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

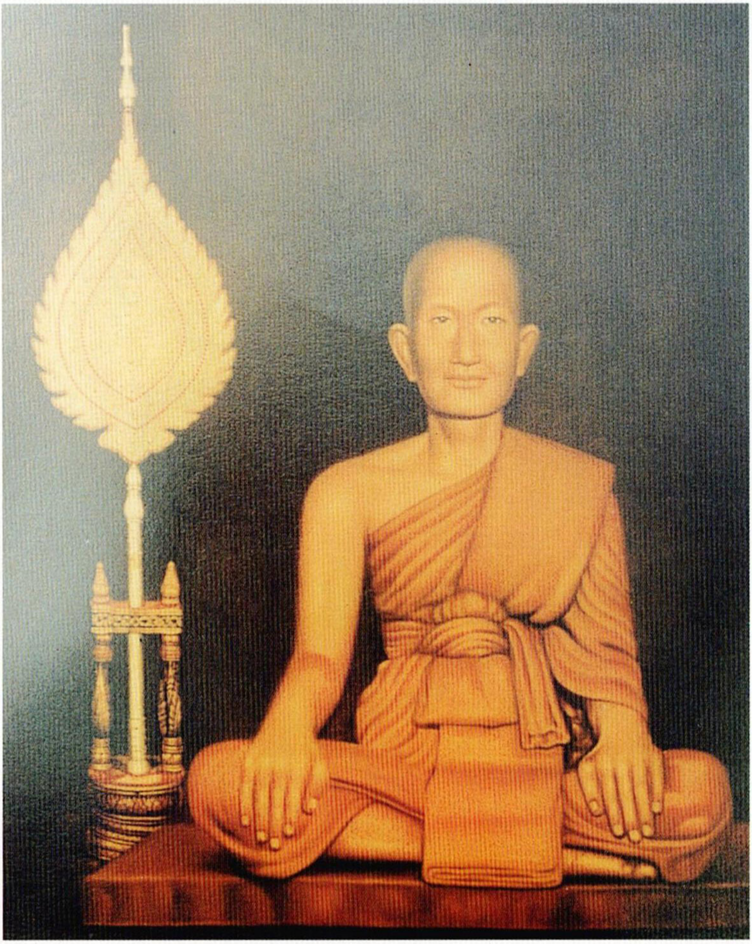

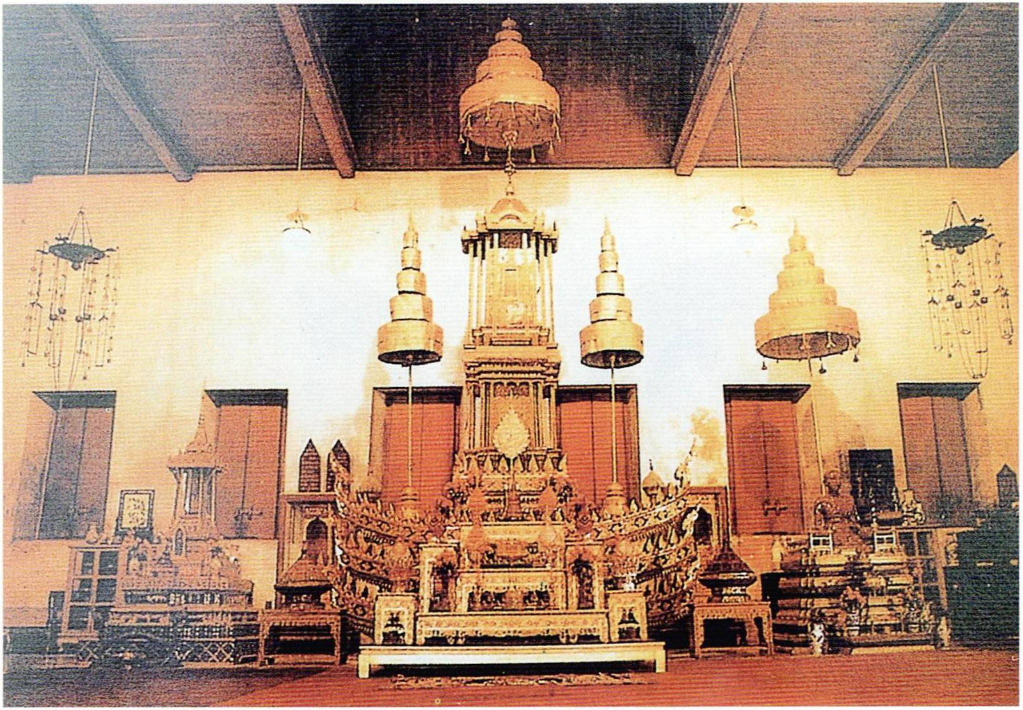

ที่ประดิษฐานพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ณ วัดพระเชตุพนฯ

๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
พ.ศ.๒๕๓๓
THE BICENTENNIAL OF THE SUPREME PATRIARCH
H.R.H. PRINCE PARAMANUJITAJINORASA
1990

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ทรงได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช องค์พระประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย นับเป็นการเริ่มต้นศักราชใหม่ในการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เพราะแต่ก่อนมานับแต่ยุคต้นแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ย้อนไปจนถึงยุคกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ไม่ปรากฏว่ามีเจ้านายพระองค์ใดแม้ทรงผนวชอยู่จนตลอดพระชนมชีพ ได้รับสถาปนาในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะฉะนั้น พระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงเป็นเรื่องที่น่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒๘ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด

ฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาจุ้ย เมื่อวันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนอ้าย ปีจอ ตรงกับวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๓๓ มีพระนามว่าพระองค์เจ้าวาสุกรี ทรงผนวชเป็นสามเณรแต่เมื่อพระชนมายุ ๑๒ พรรษา โดยทรงผนวชเป็นหางนาค ในคราวที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์-เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (กรมพระราชวังหลัง) ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อทรงผนวชแล้ว เสด็จไปประทับ ณ วัดพระเชตุพน ทรงศึกษาอยู่ในสำนักของสมเด็จพระพนรัตน ผู้เป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนในขณะนั้น

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทยและภาษาบาลี ตลอดทั้งวิธีลงยันต์เลขไสยในสำนักสมเด็จพระพนรัตน ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทางอักษรสมัยและเวทมนตร์ยิ่งนัก โดยเฉพาะภาษาบาลีนั้น สมเด็จพระพนรัตนรอบรู้แตกฉานมาก ได้รจนาหนังสือเป็นภาษาบาลีหรือภาษามคธไว้ ๓ เรื่อง คือ สังคีติยวงศ์ พงศาวดารการสังคายนา ๑ จุลยุทธการวงศ์ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ๑ มหายุทธการวงศ์ พงศาวดารมอญเรื่องราชาธิราช ๑ กล่าวกันว่า ตำรับตำราพิชัยสงครามและพระคัมภีร์ต่าง ๆ สมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งอยู่กับสมเด็จพระพนรัตน วัดป่าแก้ว ก็ตกมาอยู่ที่วัดพระเชตุพนนี้

ด้วย[๑] ฉะนั้น สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส คงจักได้ทรงศึกษาเล่าเรียนตำรับตำราต่าง ๆ ดังกล่าวเหล่านี้ จึงได้ทรงมีพระปรีชาสามารถทั้งทางคดีโลกและคดีธรรม ดังเป็นที่ประจักษ์จากผลงานอันเป็นบทพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ มากมาย

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่จนตลอดรัชกาลที่ ๑ ถึง พ.ศ. ๒๓๕๔ ในรัชกาลที่ ๒ จึงทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เข้าใจกันว่า สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระพนรัตน พระอาจารย์ของพระองค์ ทรงเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงได้พระนามฉายาว่า "สุวณฺณรํสี" เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว ก็ประทับจำพรรษา ณ วัดพระเชตุพนนั้นต่อมา[๒]

อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน รูปที่ ๒

เมื่อทรงผนวชเป็นภิกษุได้ ๓ พรรษา ในระหว่างพรรษาที่ ๓ นั้น สมเด็จพระพนรัตน เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ผู้เป็นพระอาจารย์ ถึงมรณภาพ ครั้นออกพรรษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ เสด็จ ฯ ไปพระราชทานผ้าพระกฐิน จึงทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะและให้

ครองพระกฐิน และโปรดให้ครองวัดพระเชตุพนในวันนั้น จึงทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนตั้งแต่ทรงผนวชได้เพียง ๓ พรรษา นับเป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน รูปที่ ๒ และต่อมาก็ทรงสถาปนาเป็น กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัติยวงศ์ ทรงสมณศักดิ์เสมอพระราชาคณะสามัญ[๓]

เจ้านายพระองค์แรกที่ทรงดำรงสมณศักดิ์

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวาสุกรี เป็นพระราชาคณะครองวัดพระเชตุพนนั้น เป็นการเริ่มธรรมเนียมอย่างใหม่ขึ้นในทางการปกครองคณะสงฆ์คือเจ้านายทรงรับสมณศักดิ์ นับเป็นเหตุการณ์สำคัญครั้งหนึ่งในคณะสงฆ์ไทย เพราะก่อให้เกิดผลดีตามมาในภายหลังแก่คณะสงฆ์และชาติบ้านเมืองเป็นอเนกประการ ก่อนแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ย้อนไปจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่เคยปรากฏว่ามีเจ้านายที่ทรงผนวชได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ หรือมีตำแหน่งหน้าที่ทางการคณะสงฆ์เลย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงริเริ่มประเพณีนี้ขึ้นเป็นครั้งแรกและสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงสมณศักดิ์และดำรงตำแหน่งทางการคณะสงฆ์ นับแต่นั้นมา เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่ก็ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์และดำรงตำแหน่งหน้าที่ทางการ

คณะสงฆ์ที่สำคัญ ๆ ต่อเนื่องกันมาเป็นจำนวนมาก อาทิ

๑. **สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์** ทรงเป็นเปรียญ ๕ ประโยค และเป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรอง ครองวัดบวรนิเวศวิหาร ในรัชการที่ ๓ ต่อมาทรงลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

๒. **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์)** ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๘ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๕

๓. **หม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ (หม่อมเจ้ารอง)** ทรงครองวัดบพิตรพิมุข ในรัชกาลที่ ๔

๔. **หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (หม่อมเจ้าทัด)** ทรงครองวัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๕

๕. **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)** ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๖

๖. **พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร (หม่อมเจ้ากระจ่าง)** ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ ทรงครองวัดราชบพิธ ในรัชกาลที่ ๕

๗. **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์**

(หม่อมเจ้าภุชงค์) ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๖

๘. **สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (หม่อมราชวงศ์เจริญ)** ครองวัดระฆังโฆษิตาราม ในรัชกาลที่ ๖

๙. **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่น)** ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๘-๙

จะเห็นได้ว่า การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริเริ่มประเพณีตั้งเจ้านายให้ดำรงสมณศักดิ์ขึ้นในคณะสงฆ์นั้นก่อให้เกิดผลดีแก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองหลายประการ กล่าวคือ

๑. เป็นทางให้เจ้านายทรงนิยมในการทรงผนวชอยู่นาน ๆ มากขึ้น เพราะเห็นทางที่จะเจริญในทางพระศาสนาและมีโอกาสที่จะทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองในทางที่ทรงพระปรีชาสามารถได้อย่างกว้างขวาง

๒. เป็นทางนำบุคลากรที่มีคุณภาพเข้ามาสู่วงการพระศาสนาและคณะสงฆ์ ทำให้วงการพระศาสนาและคณะสงฆ์มีโอกาสพัฒนาให้เจริญก้าวหน้าได้รวดเร็วและกว้างขวางยิ่งขึ้น เพราะเจ้านายย่อมทรงไว้ซึ่งพระชาติวุฒิและพระคุณวุฒิที่ทรงได้รับการฝึกฝนอบรมมาเป็นอย่างดีจากราชสกุล เมื่อเข้ามาทรง

ผนวชอยู่ในพระพุทธศาสนา ย่อมเป็นบุคลากรที่มีคุณภาพของพระพุทธศาสนา เลยก่อให้เกิดการสร้างสรรค์สิ่งอันเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอเนกประการ

๓. เอื้ออำนวยต่อความสำเร็จในการดำเนินกิจการทางพระศาสนาและคณะสงฆ์ เพราะเจ้านายย่อมเป็นที่เคารพและศรัทธาของประชาชน ฉะนั้น กิจการในทางพระศาสนาและคณะสงฆ์ที่ดำริและดำเนินการโดยมีเจ้านายที่ทรงพร้อมด้วยพระชาติวุฒิ พระคุณวุฒิและพระอิสริยยศ เป็นผู้นำย่อมเป็นที่ศรัทธาและไว้วางใจของคนทั่วไป จึงไม่เป็นการยากที่จะกระทำการนั้น ๆ ให้บรรลุเป้าหมายหรือประสบความสำเร็จ ดังเป็นที่ปรากฏในประวัติการณ์ของพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ของไทยตลอดมา

ทรงเป็นเจ้าคณะกลาง

ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้รวมวัดในแขวงกรุงเทพ ฯ ขึ้นเป็นคณะหนึ่ง เรียกว่า คณะกลาง แล้วโปรดสถาปนา **กรมหมื่นนุชิตชิโนรส** ให้ดำรงสมณศักดิ์เสมอเจ้าคณะรอง และทรงตั้งเป็นเจ้าคณะกลาง สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะกลางบังคับบัญชาวัดทั้งปวงในกรุงเทพ ฯ จนตลอดรัชกาลที่ ๓

พระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก

ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๒ เมษายน ๒๓๙๔ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์ ซึ่งทรงผนวชอยู่และทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารก็ได้รับการอัญเชิญเสด็จเถลิงถวัลยราชยมไหสวริยสืบมหันตมหิศรราชวงศ์ ดำรงสิริราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีพระปรมาภิไธยว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในปลายรัชกาลที่ ๓ นั้น สมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริที่จะทรงตั้ง พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้ง และลงวัน เดือน ปี ที่จะทรงตั้งไว้เรียบร้อยแล้ว ก็พอทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคตหลังวันที่กำหนดจะทรงตั้งไว้นั้นเพียงวันเดียว[๕] ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงโปรด ฯ ให้เลื่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาเขต นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรด ฯ ให้จัดตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกที่วัดพระเชตุพน มีทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ คล้ายกับ

พระพุทธเทวปฏิมากร
พระประธานในพระอุโบสถวัดพระเชตุพน ฯ

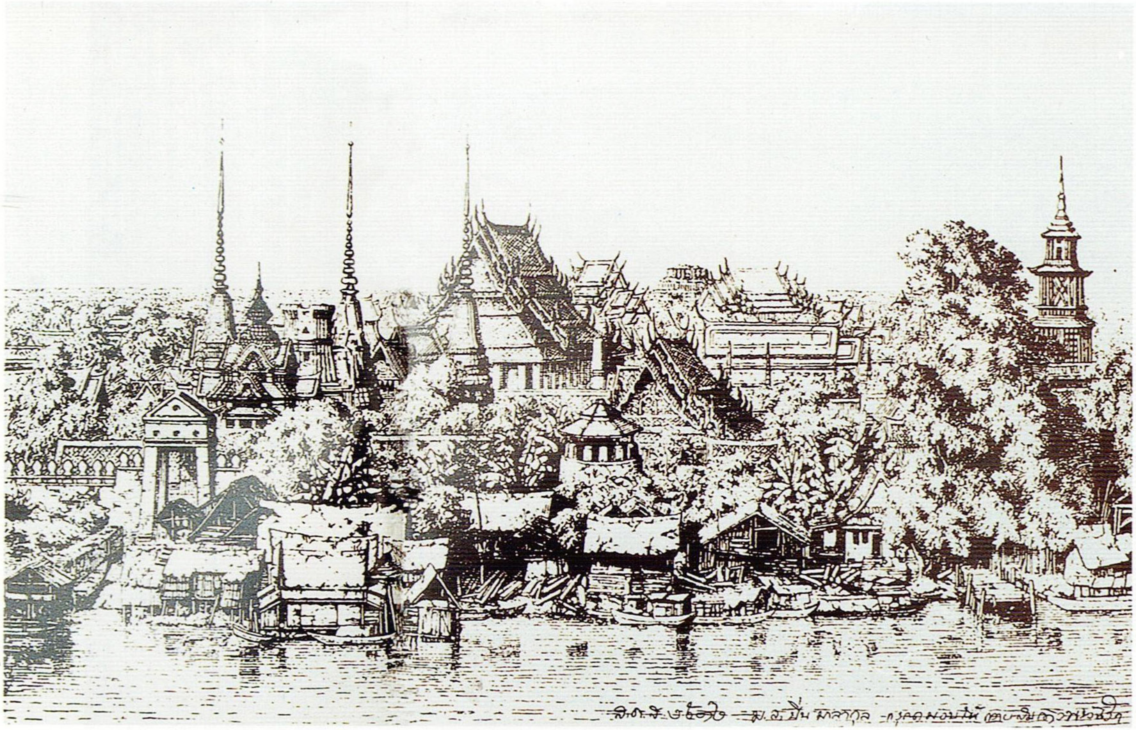

ทัศนียภาพวัดพระเชตุพนฯ ในอดีต ภาพวาดจากหนังสือฝรั่ง

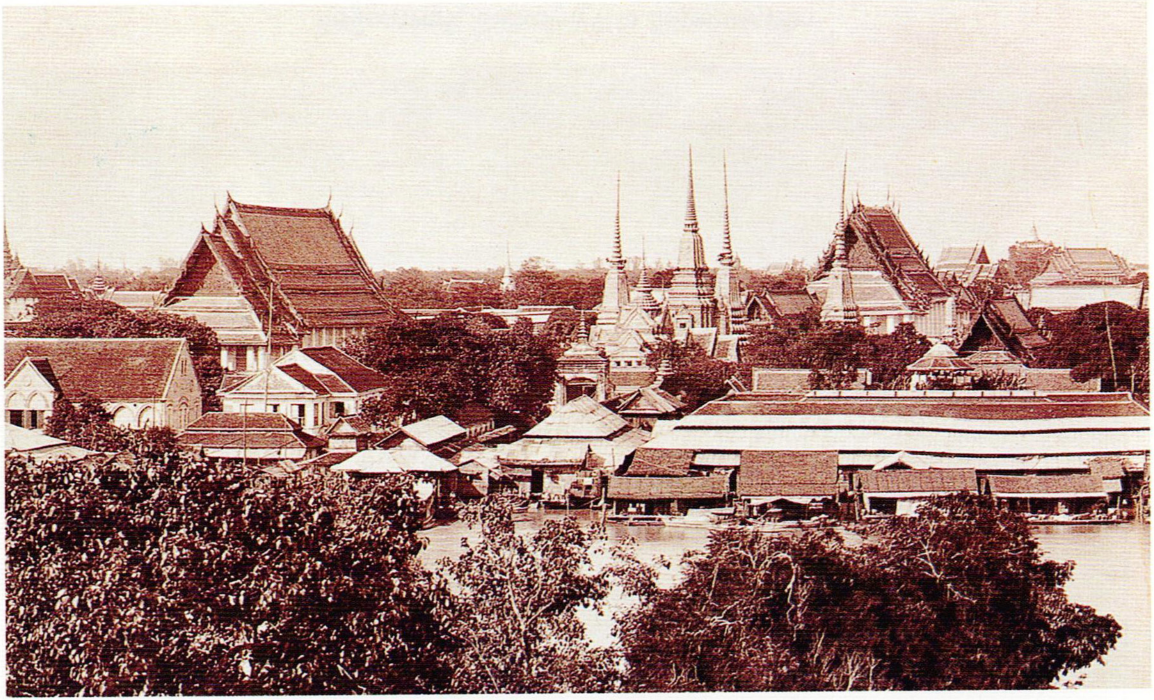

ทัศนียภาพวัดพระเชตุพนฯ ในอดีต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓

ทัศนียภาพบริเวณเขตพุทธาวาส วัดพระเชตุพนฯ

ทัศนียภาพบริเวณพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ

ทัศนียภาพบริเวณประตูเข้าสู่เขตพุทธาวาส วัดพระเชตุพนฯ

ทัศนียภาพบริเวณสังฆาวาสวัดพระเชตุพนฯ

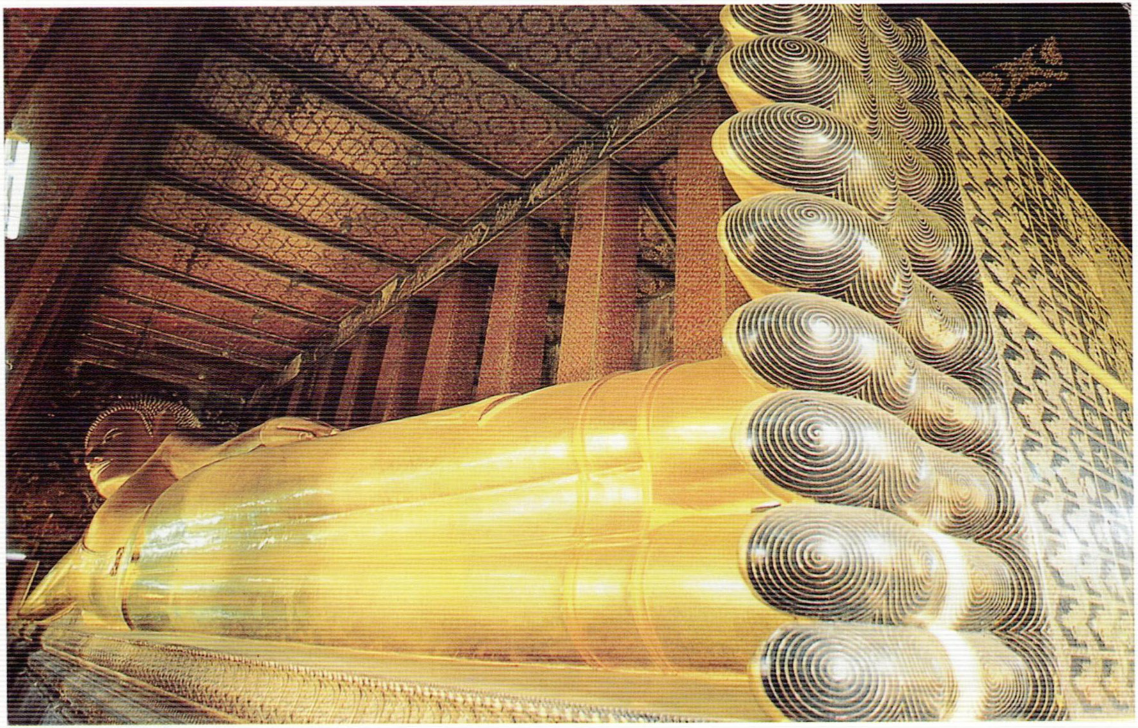

พระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ

พระราชพิธีบวรราชาภิเษก[๖] เมื่อวันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ นับเป็นพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกที่เกิดมีขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติการณ์ของคณะสงฆ์ไทย และสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่ทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช มีสำเนาประกาศทรงตั้ง ดังนี้

คำประกาศ

ศรีศยุภมัศดุ อดีตกาลพระพุทธศักราช ชไมยสหัสสสังวัจฉรไตรสตาธฤกจตุนวุติสังวัจฉร ปัตยุบันกาล สุกรสังวัจฉรสาวนมาศ สุกกปักษ์จตุรสดิดฤศถี สุกรวารปริเฉทกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎสุทธสมมติเทพยพงศ์ วงศาดิศวรกระษัตริย์ วรขัติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติ สังสุทธเคราหณี จักรีบรมนารถ อดิศวรราชรามวรางกูร สุจริตมูลสุสาธิตอุกฤษฐวิบูลย์ บูรพาดูลย์กฤษฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิธัญญูลักษณวิจิตร โสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลมหาบุรุษยรัตน์ ศึกษาพิพัฒน์สรรพโกศล สุวิสุทธวิมลศุภศีล

สมาจาร เพ็ชรญาณประภาไพโรจน์ อเนกโกฏิสาธุคุณ วิบุลย สันดาน ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณ อดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ เอกอรรคมหาบุรุษ สุตพุทธมหากระวี ตรีปิฎกาทิโกศล วิมลปรีชา มหาอุดมบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตร ปฏิภาณ บริบูรณ์คุณสารสยามาทิโลกยดิลก มหาปริวารนายก อนันต์ มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินทร มหาชนนิกร สโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพ ปดลเสวตรฉัตราดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชยสกลมไหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชาวไศรย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิอรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาล มหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถ บพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จถวัลยราชสมบัติในกรุง เทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ได้ ประดิษฐานดำรงมาเป็นมหานครอันใหญ่ เป็นที่ศุขเกษม สมบูรณ์ด้วยสรรพโภไคยมไหสุริยสมบัติ เพียบพูลด้วยชน คณานิกรบรรสัษย์ คือบุรุษยรัตนราชวงศานุวงศ์ เสนามาตยามนตรี กระวีชาติราชปโรหิต เป็นที่ไปมาค้าขายแห่งนานา ประเทศพานิช วิจิตรด้วยวิกัยภัณฑ์สรรพพัสดุล้วนวิเศษ เป็น

ที่รื่นเริงบันเทิงจิตร แห่งชาวนานาประเทศคามนิคมชนบท
ปรากฏด้วยมหาชน อันเจริญขึ้น ด้วยความฉลาดในหัตถกรรม
ต่าง ๆ แลชำนาญในการช่างสรรพกิจทุกประการ เจริญขึ้น
ด้วยหมู่นิกรโยธาทวยหาญ เป็นประเทศที่ประดิษฐานพระบวร
พุทธศาสนา ประดับด้วยเรือนพระปฏิมาอุโบสถาคาระเสนาศน์
วิจิตรด้วยสุวรรณหิรัญมาศ เป็นที่เจริญความเลื่อมใสแห่งมหาชน
ซึ่งเป็นมาได้ดังนี้ สำเร็จด้วยอำนาจบุญบารมีพระเดชานุภาพ
วิริยะปรีชาวิจารณกิจ แห่งสมเด็จพระบรมนารถบพิตร ซึ่งทรง
สถิตย์เป็นปฐม คือองค์สมเด็จพระบรมไอยกาธิราช ที่ได้ทรง
พระนามตามประกาศ ด้วยพระนามแห่งพระมไหทิฐูปฏิมาว่า
พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เป็นเดิมมา ส่วนกรมหมื่นนุชิตชิ-
โนรสเล่า ก็เป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัวพระองค์นั้น แลได้ทรงพระผนวชรับธุระฝ่ายพระบวร
พุทธศาสนามาช้านาน ทรงพระปรีชาญาณฉลาดรอบรู้ในพุทธ-
ศาสน์ราชสาตร แบบอย่างโบราณราชประเพณีต่าง ๆ แลใน
ทางปฏิสัณฐารปราไส แล้วมีพระหฤทัยโอบอ้อมอารี เป็นที่
สนิทเสน่หาแห่งพระบรมวงศานุวงศ์ทั่วไป แลได้เป็นครู
อาจารย์ครุฐานิยบุทคลแห่งราชสกุลวงษ์มหาชนเป็นอันมาก
๓ ควรที่จะเป็นประธานาธิบดี มีอิศริยยศยิ่งกว่าบรรดาคณะนิกร
สงฆ์ คามวาสีอรัญวาสีปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือทั้งปวง เมื่อบุรุษย์
รัตนอันล้ำเลิศประเสริฐดังนี้มีอยู่ ก็มิได้ควรที่จะยกย่องพระ

ราชาคณะองค์ใดองค์หนึ่ง แม้ถึงจะมีสติปัญญาวิทยาคุณที่มีตระกูลเป็นอย่างอื่น ให้มีอิศริยยศถานานุศักดิ์ยิ่งกว่า จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัติยวงศ์ บรมพงศาธิบดีจักรีบรมนารถปฐมพันธุมหาราชวรังกูร ปรเมนทรนเรนทรสูรสัมมา-นาภิสักกาโรดมสถาน อริยสมศีลาจารพิเศษมหาวิมล มงคลธรรมเจดียุตมุตวาทีสุวิรมนุญ อดุลยคุณคณาธาร มโหฬารเมตยาภิธยาไศรย ไตรปิฎกกลาโกศล เบญจปดลเสวตรฉัตรศิริรัตโนปลักษณะมหาสมณุตมาภิเศกาภิสิต ปรมุกฤษฐสมณศักดิธำรง มหาสงฆปรินายก พุทธสาสนดิลกโลกุตมมหาบัณฑิตย์ สุนทรวิจิตรปฏิภาณ ไวยัติญาณมหากระวีพุทธาทิศรีรัตนไตรยคุณารักษ์ เอกอรรคมหาอนาคาริยรัตน์สยามาทิโลกยปดิพัทธพุทธบริสัษยเนตร สมณคณินทราธิเบศร์สกลพุทธจักโรปการกิจ สฤษดิศุภการมหาปาโมกขประธานวโรดม บรมนารถบพิตร เสด็จสถิตย์ณวัดพระเชตุพน วิมลมังคลารามราชวรมหาวิหารพระอารามหลวง กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร มหินทรายุทธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน ทฤฆายุสมศิริสวัสดิ ฯ [๗]

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราชตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็คงเนื่องมาจากราชประเพณีนิยมที่มีมาแต่โบราณ ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ความว่า พระเถระที่จะทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระราชาคณะนั้นก็เฉพาะผู้ทรงคุณสมบัติพิเศษ คือ เป็นพระอุปัชฌายะ เป็นพระอาจารย์ เป็นที่ทรงนับถือเหมือนอย่างพระอุปัชฌายะ หรือพระอาจารย์หรือเป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่ามีอายุแก่กว่าพระชนมพรรษาจึงถึงต่างปูนกัน[๒]

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงมีความเกี่ยวข้องกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการ กล่าวคือ ในทางพระราชวงศ์ก็ทรงเป็นพระเจ้าอา ในทางวัยวุฒิก็ทรงเจริญพระชนมายุกว่า ๑๔ พรรษา ในทางความสัมพันธ์ส่วนพระองค์ ก็ทรงเป็นพระอาจารย์ กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาอักขรวิธีและพระพุทธวจนะ ตลอดถึงวิชาการคดีโลกอื่น ๆ ในสำนักสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงเคารพนับถือมากมาแต่ครั้งยังทรงผนวชอยู่ เป็นที่ทรงปรึกษาในเหตุการณ์สำคัญ ๆ เสมอ เช่นเมื่อครั้งทรงผนวชใหม่ ๆ ในปลายรัชกาลที่ ๒ หลังจากผนวชได้เพียง ๑๕ วัน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบรมชนกนาถก็เสด็จสวรรคต ตามราชนีติประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ควรจะได้เสวยราชสมบัติสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะทรงอยู่ในฐานะองค์รัชทายาทแต่ขณะนั้นยังทรงพระเยาว์ และทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ เสนาบดีและพระบรมวงศานุวงศ์ส่วนมาก จึงเห็นว่าควรถวายราชสมบัติแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชโอรสผู้ใหญ่และทรงเจริญพระชนมายุกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๗ พรรษา ฉะนั้นหลังจากสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต เมื่อถูกกราบทูลถามว่า จะทรงปรารถนาราชสมบัติหรือจะทรงผนวชอยู่ต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไปทูลปรึกษาสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งขณะนั้นทรงเป็น กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (พระชนมายุ ๓๔ พรรษา) กับทั้งสมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร ขณะนั้นทรงเป็นกรมหมื่นเดชอดิศร ซึ่งเป็นที่ทรงเคารพนับถือมากทั้งสองพระองค์ และทั้งสองพระองค์ได้ตรัสแนะนำว่า ไม่ใช่เวลาควรปรารถนาราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงผนวชอยู่ต่อมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ พระดำรัสแนะนำของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสครั้งนี้ นับว่าก่อให้เกิดผลดีแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและชาติบ้านเมืองเป็นอเนกอนันต์

นอกจาก สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส จะทรงเป็นที่เคารพนับถือของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังมีเรื่องที่แสดงให้เห็นว่าทั้งสองพระองค์ทรงเป็นที่สนิทสนมกันมากด้วย ดังที่เล่ากันมาว่า ในปลายรัชกาลที่ ๓ ทั้งสองพระองค์ทรงมีพระดำริร่วมกันว่า น่าจักได้สร้างวัดส่วนพระองค์ไว้นอกพระนคร สำหรับเป็นที่เสด็จไปประทับในบางโอกาสหรือในคราวจำเป็น พระองค์ละวัด สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงได้ทรงสร้างวัดไว้ในคลองมอญวัดหนึ่งซึ่งเรียกกันในครั้งนั้นว่า **วัดใหม่วาสุกรี** พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง เรียกกันในขณะนั้นว่า**วัดนอก** มาภายหลังจึงได้พระราชทานนามว่า **วัดบรมนิวาส** ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงได้ถวายวัดใหม่วาสุกรี เป็นพระอารามหลวงและพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานนามใหม่ว่า **วัดชิโนรสาราม**[๑๐]

พระอัจฉริยภาพในทางพระศาสนาและวรรณกรรม

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมีพระอัจฉริยภาพในหลายด้าน สาเหตุหนึ่งคงเนื่องมาจาก ทรงได้รับการ

ศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดีจากพระอาจารย์ผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นปราชญ์แห่งยุค ทั้งทางคดีโลก และคดีธรรมคือสมเด็จพระพนรัตน วัดพระเชตุพน ประกอบกับพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์ จึงทำให้พระองค์ทรงเป็นที่ปรากฏโดดเด่น ทั้งในด้านการพระศาสนาและด้านวิทยาการของบ้านเมืองมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

กล่าวเฉพาะในด้านการพระศาสนา แม้ว่าในทางการปกครองจะไม่มีเหตุการณ์พิเศษให้กล่าวขวัญถึงพระองค์มากนัก เพราะทรงรับภาระธุระทางการปกครองว่ากล่าวเฉพาะวัดต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ มาจนเกือบตลอดพระชนมชีพ ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก ที่สมเด็จพระสังฆราชอยู่เพียงปีเศษในช่วงสุดท้ายแห่งพระชนมายุเท่านั้น

แต่การที่ทรงมีพระภารกิจทางการปกครองไม่มากนั้นกลับเป็นผลดี เพราะเป็นโอกาสให้พระองค์ได้ทรงศึกษาพิเคราะห์พระธรรมวินัยและใช้พระปรีชาสามารถสร้างสรรค์ผลงานอันทรงคุณค่าแก่การพระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นจำนวนมาก กล่าวคือ

ในทางพระสัทธรรม ปรากฏว่าทรงพระปรีชาเชี่ยวชาญทรงเป็นที่ปรึกษาและถวายวิสัชนาพระราชปุจฉาต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๓ มาโดยตลอด[๑๑]

ในทางรจนา นับว่าทรงพระปรีชาเชี่ยวชาญเป็นพิเศษ

พระตำหนักวาสุกรี ที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

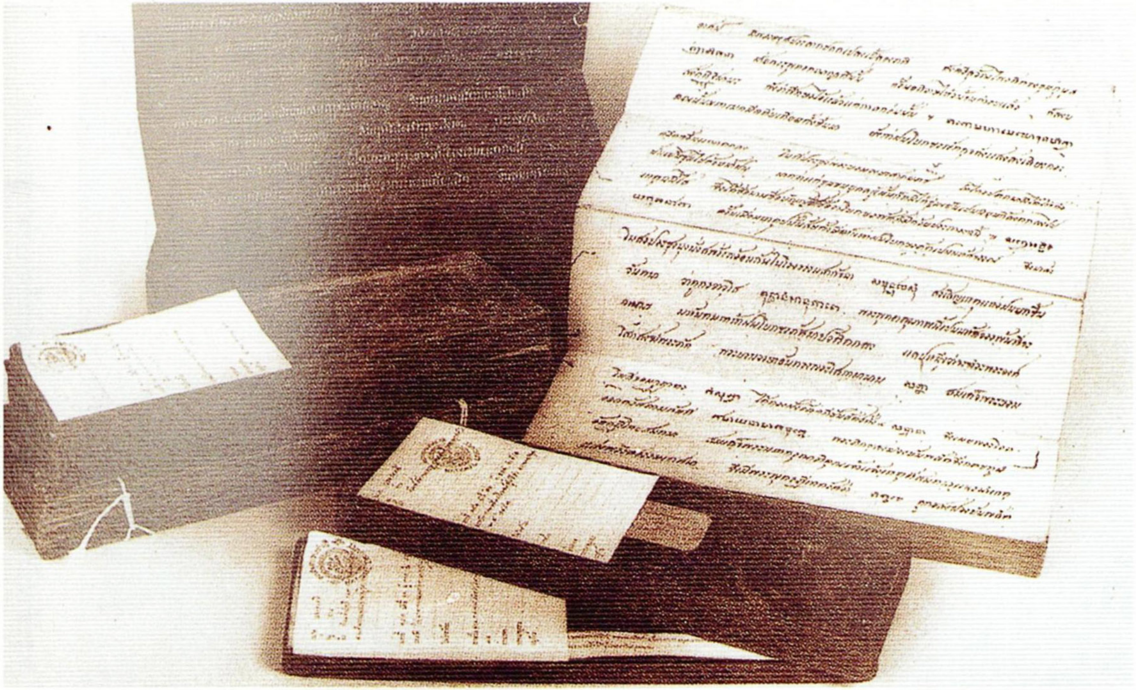

ต้นฉบับพระนิพนธ์ร่ายยาวเรื่องมหาเวสสันดรชาดก

รูปฤาษีดัดตนประกอบโคลงพระนิพนธ์ฤาษีดัดตน
ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

แก้คอ และไหล่

แก้คอเคล็ด และไหล่ขัด

แก้กล่อนปัตฆาฏ

แก้ไหล่ และขา

แก้ไหล่ และตะโพก

แก้กล่อนในทรวง

แก้เส้นสลักทรวง

แก้ลิ้นกระด้าง

แก้เท้าเย็น ใจสวิงสวาย

แก้เวียนศีรษะ

แก้ลมในอก

รูปฤาษีดัดตน

ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องพระปฐมสมโพธิกถา ร่ายยาวมหาเวส-สันดรชาดก หรือร่ายยาวมหาชาติ เป็นต้น ที่ถือกันว่าเป็นวรรณกรรมชิ้นเอกทางพระพุทธศาสนาในยุคกรุงรัตนโกสินทร์

ในทางพุทธศิลป์ ได้ทรงคิดแบบพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระราชประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลให้เหมือนอย่างโบราณกษัตริย์ครั้งกรุงศรีอยุธยาได้เคยทรงบำเพ็ญ โดยทรงคิดเลือกพุทธอิริยาบถต่าง ๆ จากเรื่องพุทธประวัติ เป็นจำนวน ๓๗ ปาง คือ

๑. ปางบำเพ็ญทุกรกิริยา
๒. ปางพระรับมธุปายาส
๓. ปางพระลอยถาด
๔. ปางพระรับกำหญ้าคา
๕. ปางพระมารวิชัย
๖. ปางพระสมาธิ
๗. ปางพระถวายเนตร
๘. ปางพระจงกรมแก้ว
๙. ปางพระเจ้าประสานบาตร
๑๐. ปางพระฉันสมอ
๑๑. ปางพระลีลา
๑๒. ปางพระเอหิภิกขุ

๑๓. ปางพระปลงพระกรรมฐาน
๑๔. ปางพระห้ามสมุทร
๑๕. ปางพระอุ้มบาตร
๑๖. ปางพระภัตตกิจ
๑๗. ปางพระเกษธาตุ
๑๘. ปางพระลงเรือขนาน
๑๙. ปางพระห้ามญาติ
๒๐. ปางพระป่าเลไลย
๒๑. ปางพระห้ามพระแก่นจันทน์
๒๒. ปางพระนาคาวโลกย์
๒๓. ปางพระปลงพระชนมายุสังขาร
๒๔. ปางพระรับอุทกัง
๒๕. ปางพระสรงน้ำ
๒๖. ปางพระยืน
๒๗. ปางพระคัพธานุราช
๒๘. ปางพระยืน
๒๙. ปางพระสมาธิเพชร
๓๐. ปางพระสำแดงชราธรรม์
๓๑. ปางพระเหยียบรอยพระพุทธบาท
๓๒. ปางพระสำแดงโอฬาริกนิมิต
๓๓. ปางพระทรงรับผลมะม่วง

๓๔. ปางพระขับพระวักกลิ

๓๕. ปางพระไสยาสน์

๓๖. ปางพระฉันมธุปายาส

๓๗. ปางพระห้ามมาร

พระพุทธรูปปางต่าง ๆ เหล่านี้ ได้เป็นต้นแบบพระปางสมัยรัตนโกสินทร์สืบมา[๑๒]

ในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ไว้มาก ที่สำคัญเช่น ลิลิตตะเลงพ่าย พระราชพงศาวดารฉบับความสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เทศนาพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ลิลิตกระบวนพยุหยาตรา พระกฐินทางสถลมารคและชลมารค เป็นต้น

ในทางอักษาศาสตร์ก็เช่นบทพระนิพนธ์เรื่องฉันท์มาตราพฤติและวรรณพฤติ ตำราโคลงกลบทคำกฤษฎี เป็นต้น[๑๓]

นอกจากนี้ ยังมีบทพระนิพนธ์ประเภทบทกวีเบ็ดเตล็ดอีกมาก ซึ่งล้วนเป็นผลงานที่ถือกันว่าเป็นเพชรน้ำเอกทางวรรณกรรมของไทยทั้งนั้น

พระอวสานกาล

เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราชนั้น ทรงมีพระชนมายุ ๖๑ พรรษา ทรงประชวรพระโรคชรา พระสุขภาพจึงไม่สู้

แข็งแรงนัก ทรงประชวรหนักคราวหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรด ฯ ให้มีพิธีเสดาะพระเคราะห์ตามพิธีไสยศาสตร์ถวาย ทรงเจริญพระชนมายุอยู่ในรัชกาลที่ ๔ เพียง ๒ ปี ก็สิ้นพระชนม์ เมื่อวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ปีฉลู เบญจศก จ.ศ. ๑๒๑๕ เวลาบ่าย ๓ โมง ตรงกับวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๖ สิริรวมพระชนมายุได้ ๖๓ พรรษากับ ๔ วัน ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเป็นเวลา ๑ ปี ๔ เดือน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระโกศทองใหญ่ ทรงพระศพเป็นพระเกียรติยศใหญ่ยิ่ง

ครั้นปีขาล เบญจศก จ.ศ. ๑๒๑๖ (พ.ศ. ๒๓๙๗) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรด ฯ ให้ทำเมรุผ้าขาวที่ท้องสนามหลวงแล้วเชิญพระโกศพระศพสมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ตั้งกระบวนแห่แต่วัดพระเชตุพนไปเข้าพระเมรุท้องสนามหลวง มีการมหรสพ ๓ วัน ๓ คืน ครั้นเดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ตรงกับวันเสาร์ที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชทานเพลิงพระศพ[๑๔]

หลังจากสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้โปรดสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีก จนตลอดรัชกาลในรัชกาลที่ ๔ จึงมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงพระองค์เดียว คือ

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชก็ว่างอยู่ตลอดจนรัชการที่ ๔ เป็นเวลา ๑๕ ปี เหตุที่ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชนั้น คงเป็นเพราะไม่มีพระเถระรูปใดอยู่ในฐานะที่จะทรงสถาปนาตามหลักเกณฑ์ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

อาจมีผู้สงสัยว่าการที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชหรือไม่มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นเวลานานนั้น การปกครองคณะสงฆ์จะดำเนินการกันอย่างไร จึงขออธิบายไว้ตรงนี้สั้น ๆ ว่า แต่โบราณมาองค์พระมหากษัตริย์ทรงถือเป็นพระราชภาระในการปกครองดูแลการคณะสงฆ์ โดยทรงโปรด ฯ ให้เจ้านายผู้ใหญ่หรือขุนนางผู้ใหญ่ในตำแหน่งเจ้ากรมสังฆการี (บางยุคเรียกว่ากรมสังฆการีธรรมการ ซึ่งภายหลังเป็นกระทรวงธรรมการ) เป็นผู้กำกับดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ เมื่อมีกิจอันใดเกิดขึ้นในคณะสงฆ์ เจ้ากรมสังฆการีก็จะเป็นผู้รับ รับสั่ง สั่งการไปทางเจ้าคณะต่าง ๆ เพื่อดำเนินการต่อไป สมเด็จพระสังฆราชมิได้ทรงบัญชาการคณะสงฆ์โดยตรง ด้วยพระองค์เอง ทรงดำรงอยู่ในฐานะปูชนียบุคคล ของปวงพุทธบริษัทเท่านั้น การปกครองคณะสงฆ์ได้ดำเนินมาในลักษณะนี้ จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงได้มีการเปลี่ยนแปลง

สำหรับคณะกลาง ซึ่งสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส

ทรงเป็นเจ้าคณะอยู่เดิมนั้น แม้สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ก็ยังโปรด ฯ ให้ขึ้นอยู่ในพระอัฐิสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีถานานุกรม พระอัฐิบังคับบัญชาว่ากล่าวตลอดมาจนถึงรัชการที่ ๕[๑๕]

สถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

มาในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ตำแหน่งพระมหาสังฆปริณายกประธานาธิบดีแห่ง สังฆมณฑล ซึ่งมีสมณศักดิ์ว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ นั้นมีนามอย่างสังเขปว่า “สมเด็จพระสังฆราช” เป็นประเพณีสืบมา ส่วนพระบรมราชวงศ์ผู้ได้รับมหาสมณุตมาภิเษก ดำรงสมณศักดิ์ในตำแหน่งพระมหาสังฆปริณายกหาได้เรียกว่าสมเด็จพระสังฆราชไม่ ย่อมเรียกพระนามไปตามพระอิสริยยศแห่งพระบรมราชวงศ์ ไม่ปรากฏพระเกียรติยศในทางสมณศักดิ์ จึงได้ทรงพระราชดำริพระนามสำหรับเรียกพระบรมราชวงศ์ผู้ดำรงสมณศักดิ์ในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ขึ้นใหม่ว่า “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า” และได้ทรงโปรด ฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณะ ซึ่งทรงดำรงสมณศักดิ์ในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่ในขณะนั้น เป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส" เป็นพระองค์แรก พระนามว่า "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" จึงได้เกิดมีขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยนี้ และพร้อมกันนี้ ก็ได้ทรงโปรด ฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงดำรงสมณศักดิ์ในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชมาในอดีต เป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" เช่นเดียวกันด้วย จึงเรียกกันว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สืบมาแต่บัดนั้น

ประกาศสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทร มหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ประกาศทราบทั่วกัน ด้วยทรงพระราชดำริว่า พระมหาสังฆปริณายก ปธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร ซึ่งมีสมณศักดิ์ว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณนั้น ได้มีนามอย่างสังเขปว่า สมเด็จพระสังฆราชเป็นประเพณีสืบมา แต่ส่วนพระบรมราชวงศ์ผู้ได้รับมหาสมณุตมาภิเษกดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์เช่นนี้หาได้เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราชไม่ ย่อมเรียกพระนามไปตามพระอิสริยยศแห่งพระบรมราชวงศ์ ไม่

ปรากฏพระเกียรติยศในส่วนทรงดำรงสมณศักดิ์นั้นเลย

จึงทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระอุปัธยาจารย์ ได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นมหาสังฆปริณายกปธานาธิบดีสงฆ์ มาจนกาลบัดนี้ถึง ๑๐ พรรษาล่วงแล้ว ทรงมีคุณูปการในทางพุทธ-ศาสนกิจยิ่งนัก พระองค์มีพระชนมายุเจริญยิ่งขึ้นล่วง ๖๐ พรรษา ประจวบอภิลักขิตสมัยครบรอบวันประสูติ ทรงบำเพ็ญพระกุศลเฉลิมพระชันษา สมควรจะสถาปนาพระนามในส่วนสมณศักดิ์ให้ปรากฏพระเกียรติยศยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (มีสร้อยพระนามคงตามเดิม) เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศสืบไปชั่วกาลนาน

อนึ่ง เมื่อได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์ปัจจุบันฉะนี้แล้ว จึงทรงพระราชดำริถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ผู้ได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกเป็นมหาสังฆปริณายก ปธานาธิบดีสงฆ์มาแต่อดีตกาล ก็มีคุณูปการในทางพุทธศาสนกิจสมัยนั้นมาเป็นอย่างยิ่ง สมควรจะสถาปนาพระสมณศักดิ์ขึ้นไว้เช่นเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำ

พระนามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้งสองพระองค์นั้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ตั้งแต่บัดนี้สืบไปด้วย

พระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศไว้ ณ วันที่ ๑๒ เมษายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๔ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลปัจจุบัน[๑๖]

พระเกียรติคุณประกาศ

ในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ องค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) ได้มีมติรับข้อเสนอของคณะผู้แทนไทยในการประชุมสมัยสามัญครั้งที่ ๒๕ ที่สำนักงานใหญ่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ประกาศยกย่องสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นบุคคลผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรมระดับโลก ประจำปีพุทธศักราช ๒๕๓๓ นับเป็นพระสงฆ์รูปแรกที่ได้รับการถวายเกียรตินี้[๑๗]

เชิงอรรถ

๑ **ประวัติอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน.** พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (สง ปภสฺสรมหาเถร ป.ธ. ๘) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๓๐ มิถุนายน ๒๕๓๕, หน้า ๑๐๒.

๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมติอมรพันธ์ กรมพระดำรงราชานุภาพ. **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๖, โรงพิมพ์โสภณนิพรรฒธนากร. หน้า ๙๖

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๗

๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔

๖ **จดหมายเหตุ เรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์** ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒. ในงานพระศพสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิรินิภาพรรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา, พ.ศ. ๒๔๖๘. หน้า ๑๑๒

* ใน**พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์** รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรียกว่า มหาสมณรามาภิเษก.

๗ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว หน้า ๙๗-๑๐๐

๘ บันทึกเรื่องตั้งสมเด็จพระราชาคณะ ใน**พระนิพนธ์ต่างเรื่อง** ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์, พ.ศ. ๒๕๑๔. หน้า ๑๐๐-๑๐๒

๙ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ความทรงจำ.** สำนักพิมพ์คลังวิทยา. กรุงเทพ ฯ, ๒๕๑๗. หน้า ๖๒-๓

๑๐ **๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส.** จัดพิมพ์โดย สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, อมรินทร์พรินติ้ง กรุ๊พ, กรุงเทพ ฯ, ๒๕๓๓. หน้า ๕๒

๑๑ **ประชุมพระราชปุจฉา.** ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดพิมพ์ถวายสมเด็จพระญาณสังวร ในการฉลองชนมายุครบ ๖๐ ทัศ, ๓ ตุลาคม ๒๕๑๖. หน้า ๑๗๓-๒๓๘

๑๒ **๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ** อ้างแล้ว, หน้า ๕๖-๗.

๑๓ เล่มเดียวกัน. หน้า ๖๐-๙๕

๑๔ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔.** อ้างแล้ว,หน้า ๖๐-๖๑

๑๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. **ตำนานคณะสงฆ์.** ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยเอกอนันต์ ชูเอม. พ.ศ. ๒๕๑๓, หน้า ๔๙

๑๖ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว, หน้า ๓๘๕-๗

๑๗ **๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส.** อ้างแล้ว, หน้า ๓๐

ภาคผนวก

สังเขปงานพระนิพนธ์
ใน
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

พระมหาสมณเจ้า ฯ จอมกวี โลกเฮย
ยูเนสโกสดุดี ปราชญ์เจ้า
ผู้นำศาสนจักรศรี สังฆราช
พระอัจฉริยะประจักษ์เกล้า ประดุจแก้วมณีฉาย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงศึกษาในสำนักสมเด็จพระพนรัตน วัดพระเชตุพน ฯ ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญทางภาษาต่าง ๆ โดยเฉพาะภาษาบาลี และพระปริยัติธรรมอย่างดียิ่ง อีกทั้งตำราพิชัยสงครามและคัมภีร์ต่าง ๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตกมาอยู่ที่วัดพระเชตุพน ฯ พระองค์จึงทรงรอบรู้ทางด้านภาษาอย่างดีเยี่ยม ทรงแตกฉานทั้งคดีโลกและคดีธรรม ดังปรากฏในงานพระนิพนธ์ของพระองค์หลากรูปแบบและหลายรส ความที่ทรงรจนาอย่างแสดงถึงพระอัจฉริยภาพ สมกับที่ทรงได้รับยกย่องเป็นรัตนกวีในสมัยรัตนโกสินทร์

งานพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จำแนก

เป็นประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

๑. งานพระนิพนธ์ร้อยกรอง

๑.๑ ประเภทโคลง มี ๕ เรื่อง

๑.๑.๑ โคลงกลบท

๑.๑.๒ โคลงจารึกศาลาราย และโคลงจารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์

๑.๑.๓ โคลงภาพคนต่างภาษา

๑.๑.๔ โคลงภาพฤาษีดัดตน

๑.๑.๕ โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

๑.๒ ประเภทร่าย มี ๒ เรื่อง

๑.๒.๑ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก

๑.๒.๒ ร่ายทำขวัญนาคหลวง

๑.๓ ประเภทลิลิต มี ๒ เรื่อง

๑.๓.๑ ลิลิตตะเลงพ่าย

๑.๓.๒ ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและทางชลมารค

๑.๔ ประเภทฉันท์ มี ๘ เรื่อง

๑.๔.๑ สรรพสิทธิ์คำฉันท์

๑.๔.๒ กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

๑.๔.๓ ฉันท์กล่อมช้างพัง และกาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง

๑.๔.๔ ตำราฉันท์มาตราพฤติ

๑.๔.๕ ตำราฉันท์วรรณพฤติ

๑.๔.๖ สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย

๑.๔.๗ จักรทีปนีตำราโหราศาสตร์

๑.๔.๘ ฉันท์สังเวยกลองวินิจฉัยเภรี

๑.๕ ประเภทกลอน มี ๑ เรื่อง คือ กลอนเพลงยาวเจ้าพระ

๒. งานพระนิพนธ์ร้อยแก้ว

๒.๑ ปฐมสมโพธิกถา

๒.๒ คำประกาศบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔

๒.๓ พระราชพงศาวดารสังเขปและพระราชพงศาวดารย่อ

๒.๔ คำฤษฎี

๒.๕ พระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป

งานพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อาจสังเขปสารัตถะของเรื่องโดยเรียงลำดับตามเวลาพระนิพนธ์ของแต่ละประเภท ดังนี้

๑. งานพระนิพนธ์ร้อยกรอง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงพระนิพนธ์งานร้อยกรองไว้หลายชนิด อาทิ โคลง ร่าย ฉันท์ ลิลิต เป็นต้น

เนื้อหาของงานเกี่ยวกับความรู้ด้านต่าง ๆ เช่น ศาสนา วรรณคดี ประวัติศาสตร์ ตำรา ฯลฯ ดังจะจำแนกตามลักษณะการประพันธ์

๑.๑ ประเภทโคลง

๑.๑.๑ *โคลงกลบท* เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงแต่งร่วมกับกวีหลายท่าน ตามพระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นตำราการแต่งโคลงกลบท โคลงกลเหล่านี้จารึกติดไว้ที่เสาพเนกประตูเข้าระเบียงชั้นนอกทั้ง ๔ ทิศ ระยะเวลาที่ทรงพระนิพนธ์โคลงกลบทนี้ ประมาณช่วง พ.ศ. ๒๓๗๘-๒๓๘๗

โคลงกลที่ทรงแต่ง ชื่อ กลโคลงดาวล้อมเดือน ดังตัวอย่าง

กลโคลงดาวล้อมเดือน

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์

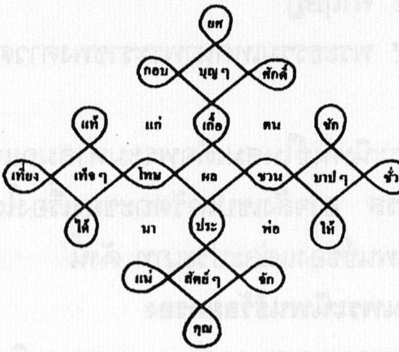

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน หน้า ๖๐๙.

๑.๑.๒ *โคลงจารึกศาลาราย และโคลงจารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์* เป็นพระนิพนธ์ประกาศชื่อผู้สร้างศาลา ผู้วาดภาพ และผู้กำกับการวาดภาพชาดก และการรักษาโรคแผนโบราณ ทั้งฝ่ายสงฆ์และฆราวาส ประมาณเวลาที่ทรงแต่งราว พ.ศ. ๒๓๗๘-๒๓๘๗

โคลงจารึกศาลาราย จารึกติดไว้ที่ศาลาราย มีจำนวนทั้งหมด ๑๖ หลัง เป็นโคลงสี่สุภาพจำนวน ๓๑ บท ปัจจุบันเหลือพระนิพนธ์จารึกที่ศาลารายหลังที่ ๑๐ เท่านั้น นอกจากนี้สูญหาย ส่วนโคลงจารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ มีจำนวน ๘ บท

ตัวอย่าง

◉ สุนทรโฆสิตผู้ กำกับ
นามพระครูบังคับ ช่างใช้
นายนกมหาดเล็กนับ หนึ่งช่วย เดือนนา
การวาดราชกิจให้ เร่งแล้วฤๅเหลือ ฯ

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน หน้า ๓๓๘.

๑.๑.๓ *โคลงภาพคนต่างภาษา* ทรงพระนิพนธ์ร่วมกับกวีท่านอื่น ๆ เพื่อบรรยายประกอบภาพลักษณะการแต่งกายของชนชาติต่าง ๆ มีจำนวนโคลง ๖๕ บท เฉพาะพระนิพนธ์เป็นโคลงดั้นบาทกุญชร ๔ บท กล่าวถึงการแต่งกายของชาวสิงหฬและชาวไทย

ตัวอย่าง

◉ รูปสยามงามนุ่งแม้น แมนมา ผจงฤา
นัคเรศสฤษฎิรักษ์เรือง ฤทธิตั้ง
มาตยาอโยทธยา ยลขนาด นี้พ่อ
รบือเดชทั่วทั้งหล้า แหล่งแสยง ฯ

◉ อัดตลัดพิลาศเสื้อ สวมตน
ปูมนุ่งพุงพัสตรถแมง โอบอ้อม
รังสรรค์สกัลสกนธ์ รจิตร โอ่เอย
แสดงแห่งหอไท้พร้อม เพริศพอ ฯ

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน หน้า ๗๗๑-๗๗๓

๑.๑.๔ *โคลงภาพฤาษีดัดตน* ทรงพระนิพนธ์ร่วมกับกวีอีกหลายท่าน จำนวน ๘๐ บท จารึกติดไว้ที่ผนังศาลารายวัดพระเชตุพน ฯ เนื้อหาอธิบายท่าดัดตนเพื่อสุขภาพตามลักษณะรูปหล่อฤาษีเป็นงานวิทยาทานด้านสุขอนามัยแก่ประชาชนทั่วไป บทพระนิพนธ์เป็นโคลง ๗ บท และเป็นร่ายกับโคลงบานแพนกเพิ่มเติมภายหลังอีก ๔ บท เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้เขียนไว้เป็นตำราหลวง ระยะเวลาที่ทรงพระนิพนธ์ พ.ศ. ๒๓๗๙

ตัวอย่าง

ดัดตนแก้ปวดท้อง แก้ข้อเท้า

◉ ฤาษีสี่ชื่อให้ นามนคร รามเอย
อัจนะคาวีอักษร อะตั้ง
พับชงฆ์เทิดถวัดกร สองไปล่ หลังนา
แก้ขัดข้อเท้าทั้ง ป่วยท้องบรรเทา ฯ

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน หน้า ๗๙๖.

๑.๑.๕ *โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน* ทรงบรรยายรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วยคำประพันธ์ประเภทต่าง ๆ ได้แก่ ร่ายดั้น โคลงดั้นบาทกุญชร โคลงดั้นวิวิธมาลี เป็นกลบท ๑๐ ชนิด เช่น กลกินนรเก็บบัว กลก้านต่อดอก กลโตเล่นหาง กลบุษบารักร้อย ฯลฯ และโคลงสี่สุภาพท้ายบท ทรงพระนิพนธ์จบใน พ.ศ. ๒๓๘๘

ตัวอย่าง

กลก้านต่อดอก

◉ ตึกฝรั่งตั้งต่อเบื้อง บูรพ์มูล สรรแฮ
แดงพิดานสีเรือง หร่ามช้าม
ลายเตละเจือจรูญ เรขเลข เหมเฮย
เครือฝรั่งอย่างสยามห้าม ห่อนให้รคนปน ฯ

◉ เขียนผนังฝรั่งห้างสิบ สามตาม แผนนา
พื้นดาษศิลาหนเวียง แว่นแคว้น
สุโขทัยท่านแถลงนาม เนืองเนือง นานพ่อ
ระเบียงนอกนี้แม้นพื้น เพ่งเล็ง ฯ

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน หน้า ๒๙๔.

๑.๒ *ประเภทร่าย*

๑.๒.๑ *ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก* เป็นพระนิพนธ์ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๗ - พ.ศ. ๒๓๙๔ เดิมเชื่อว่า ทรงพระนิพนธ์ไว้ ๑๑ กัณฑ์ เว้นกัณฑ์มหาพนและกัณฑ์มัทรี ต่อมาในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๓ ได้ค้นพบกัณฑ์มัทรีในหอสมุดแห่งชาติ ต้นฉบับเป็นสมุดไทยดำ ชำรุดขาดหายไปเหลือเพียงครึ่งกัณฑ์หลังเท่านั้น ที่หน้าปกสมุดไทยฉบับนี้ เขียนไว้ว่า "กรมสมเด็จพระปรมา ฯ ทรงแต่ง" ตามประวัติระบุว่า ได้มาจากกรมเลขานุการคณะรัฐมนตรี แต่ไม่ระบุปี พ.ศ. ที่ได้มา เรื่องกัณฑ์มัทรีนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานไว้ในคำนำเมื่อจัดพิมพ์ครั้งแรกว่า อาจจะไม่ได้ทรงพระนิพนธ์หรือต้นฉบับอาจจะขาดหายไป ดังนั้นจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาสอบค้นต่อไปว่า เป็นพระนิพนธ์จริงหรือไม่อย่างไร

ตัวอย่างกัณฑ์ทศพร

นาโถ สมเด็จพระบรมโลกนาถศาสดาจารย์ เมื่อพระองค์ยังพระบรมประยูรญาติทั้งหลายให้ถวายนมัสการทุก ๆ พระองค์แล้ว จึ่งเสด็จคลาแคล้วลีลาลงจากนภาดลอากาศ เสด็จนั่งเหนือบรมพุทธอาสน์อย่างเอก ขณะนั้นมหาเมฆอันใหญ่ตั้งขึ้นมา ยังท่อธาราห่าฝนโบกขรพรรษ ให้ปวัตนาการเป็นท่อธารไหลไป สีน้ำนั้นแดงใสบริสุทธิ์ แม้ว่ามนุษย์หญิงชายผู้ใด ปรารถนาจะมิให้ถูกต้องกายแห่งตน แม้มาตรว่าแต่ขุมขนก็มิได้ชุ่มไปด้วยน้ำน่ามหัศจรรย์ ตกลงแล้วก็ไหลลั่นสนั่นไปใต้พื้นพสุธา ส่วนพระบรมวงศาศากยราช ทอดพระเนตรเห็นพุทธอำนาจมหัศจรรย์ก็พากันทรงพระปราโมทย์ ออกพระโอษฐ์ตรัสว่ามหัศจรรย์ในครั้งนี้ แต่ก่อนไม่เคยมีเราไม่เคยเห็นหากบันดาลเป็นด้วยอำนาจพุทธานุภาพพระบรมศาสดา ตรัสแล้วก็น้อมพระเศียรเกล้าบังคมลาสมเด็จพระมหากรุณาธิคุณเจ้า ต่างเสด็จกลับเข้ายังพระราชวัง

มหาเวสสันดรชาดกฉบับ ๑๓ กัณฑ์ หน้า ๔-๕

๑.๒.๒ *ร่ายทำขวัญนาคหลวง* ทรงพระนิพนธ์เพื่อใช้แหล่ทำขวัญนาคหลวง มีเนื้อหาแสดงถึงอานิสงส์แห่งการบวช ประกอบด้วย ๓ ลา คือ ลา ๑ เป็นคำไหว้ครู ลา ๒ เป็นคำกล่าวทำขวัญนาคหลวงและลา ๓ เป็นคำอวยพรนาคหลวง

ตัวอย่าง

เจ้านาคทั้งปวงพึงมนสิการกำหนดใน
อนุศาสนกถา แล้วจงเจริญศีลสมาธิปัญญาด้วย
พิริยภาพ เบื้องว่ายังบมิลุโลกุตรลาภในทิฏธรรม์
ก็จะมีมุขมุ่งพิมานสวรรค์เสวยทิพยสมบัติ ด้วย
อำนาจพรหมจริยวัตรสังวรวินัย ได้พระฤกษ์ให้ลั่น
ฆ้องชัยถ้วนไตรวารกระทำมหามงคลจุดเทียน
เวียนแว่น บันลือศัพทนฤโฆษดุริยดนตรีกาล
บัดนี้ ฯ

ประชุมเชิญขวัญ หน้า ๗๓.

๑.๓ *ประเภทลิลิต*

๑.๓.๑ *ลิลิตตะเลงพ่าย* เป็นพระนิพนธ์เพื่อเชิดชูและเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชวีรกษัตริย์ อันจะเป็นผลานิสงส์ปัจจัยแก่องค์นิพนธ์ จะได้อุบัติเป็นอัครสาวกฝ่ายขวาของพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล ทรงแต่งเป็นลิลิตสุภาพ ประกอบด้วยร่าย และโคลงสอง โคลงสาม โคลง

สี่สุภาพรวม ๔๓๙ บท ระยะเวลาที่ทรงพระนิพนธ์นั้นไม่เป็นที่ทราบแน่นอน ทราบแต่เพียงว่า ทรงไว้ขณะดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นชิโนรส และมีพระองค์เจ้ากปิตถาทรงเป็นผู้ช่วย ทรงพระนิพนธ์เสร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงอาศัยเค้าเรื่องจากพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยาตอนสมเด็จพระมหาธรรมราชาเสด็จสวรรคต สมเด็จพระนเรศวรทรงขึ้นครองราชย์ร่วมกับสมเด็จพระเอกาทศรถพระราชอนุชา สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงมีพระราชโองการให้พระมหาอุปราชาเสด็จกรีฑาทัพมารบพร้อมกับทัพเจ้าเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถทรงมีชัยชนะพม่าในสงครามยุทธหัตถีครั้งนี้ เจ้าเมืองเชียงใหม่จึงแต่งทูตมาเจริญไมตรีขอขึ้นอยู่กับไทย

ลิลิตตะเลงพ่าย ได้รับการยกย่องว่าเป็นพระนิพนธ์ชิ้นเอกในบรรดางานพระนิพนธ์ทั้งหมด เพราะสมบูรณ์ด้วยสุนทรียภาพแห่งการใช้ถ้อยคำสง่างาม เหมาะกับเรื่องสดุดีวีรกษัตริย์และเชิดชูชาติ ทั้งอุดมด้วยรสวรรณคดี มีพระดำริสร้างสรรค์ในการวางอุปนิสัยตัวละครอย่างเหมาะสม และทรงใช้ภาษาที่โน้มน้าวอารมณ์ผู้อ่านได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ตัวอย่าง

ตอนพระมหาอุปราชาทรงคำนึงถึงพระราชบิดา
หากพระองค์ทรงรบพ่ายแพ้ถึงพระชนมชีพ

◉ สงครามคราครานี้หนัก ใจเจ็บ ใจนา
เรียมเร่งแหนงหนาวเหน็บ อกโอ้
ลูกตายฤๅใครเก็บ ผีฝาก พระเอย
ผีจักเท้งที่โพล้ ที่เพล้ใครเผา

◉ พระเนานัคเรศอ้า เอองค์
ฤๅบมีใครคง คู่ร้อน
จักริจักเริ่มรงค์ ฤๅลุ แล้วแฮ
พระจักขุ่นจักข้อน จักแค้นคับทรวง

◉ พระคุณตวงเพียบพื้น ภูวดล
เต็มตรลอดแหล่งบน บ่อนใต้
พระเกิดพระก่อชนม์ ชุบชีพ มานา
เกรงบ่ทันลูกได้ กลับเต้าตอบสนอง

ลิลิตตะเลงพ่ายและพระเกียรติบางประการ หน้า ๓๕-๓๖.

๕๕

ตอนยุทธหัตถีที่แสดงถึงการรบที่งามสง่าอย่างวีรกษัตริย์ อีกทั้งให้ภาพสงครามที่น่าระทึกใจ

◉ สองโจมสองจู่จ้วง บำรู
สองขัตติยสองขอชู เชิดค้ำ
กระลึงกระลอกดู ไวว่อง นักนา
ควาญขับคชแข่งค้ำ เข่นเขี้ยวในสนาม

◉ งามสองสุริยราชล้ำ เลอพิศ นาพ่อ
พ่างพัชรินทรไพจิตร ศึกสร้าง
ฤารามเริ่มรณฤทธิ์ รบราพณ์ แลฤา
ทุกเทศทุกทิศอ้าง อื่นไท้ไป่เทียม

◉ ขุนเสียมสามรรถต้าน ขุนตะเลง
ขุนต่อขุนไป่เยง หย่อนห้าว
ยอหัตถ์เทิดลบองเลบง อังกุส ไกวแฮ
งามเร่งงามโทท้าว ท่านสู้ศึกสาร

◉ คชยานขัตติเยศเบื้อง ออกถวัลย์
โถมประทะไป่ทัน เหยียบยั้ง
สารทรงราชรามัญ ลงล่าง แลนา
เสยส่ายท้ายทันต์ทั้ง คู่ค้ำคางเขิน

◉ ดำเนินหนุนถนัดได้ เชิงชิด
หน่อนเรนทรทิศ ตกด้าว

เสด็จแสดงวราฤทธิ์ รำร่อน ขอแฮ
ฟอนฟาดแสงของง้าว อยู่เพี้ยงจักรผัน

◉ เบื้องนั้นนฤนาถผู้ สยามินทร์
เบี่ยงพระมาลาผิน ห่อนพ้อง
ศัสตราวุธอรินทร์ ฤๅถูก องค์เอย
เพราะพระหัตถ์หากป้อง ปัดด้วยขอทรง

◉ บัดมงคลพ่าห์ไท้ ทวารัติ
แว้งเหวี่ยงเบี่ยงเศียรสะบัด ตกใต้
อุกคลุกพลุกเงยงัด คอคช เศิกแฮ
เบนบ่ายหงายแหงนให้ ท่วงท้อทีถอย

◉ พลอยพล้ำเพลี่ยกถ้าท่าน ในรณ
บัดราชฟาดแสงพล พ่ายฟ้อน
พระเดชพระแสดงดล เผด็จคู่ เข็ญแฮ
ถนัดพระอังสาข้อน ขาดด้าวโดยขวา

◉ อุราราน ร้าวแยก ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ ท่าวดิ้น
เหนือคอคชซอนซบ สังเวช
วายชิวาตม์สุดสิ้น สู่ฟ้าเสวยสวรรค์

ลิลิตตะเลงพ่ายและพระเกียรติบางประการ หน้า ๗๘-๗๙.

๑.๓.๒ ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค เป็นลิลิตสุภาพประกอบด้วยร่ายสุภาพและโคลงสุภาพ ทรงพระนิพนธ์ตามที่กรมหมื่นไกรสรวิชิตทูลอาราธนา ทรงแต่งสำเร็จบริบูรณ์ในปี พ.ศ. ๒๓๘๗

มีพระประสงค์ในการนิพนธ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเพื่อบันทึกรายละเอียดกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทั้งทางสถลมารคและชลมารคไว้เป็นหลักฐาน ทรงพรรณนาอย่างละเอียดลออยิ่ง ราวกับถ่ายภาพริ้วกระบวนด้วยอักษร นับเป็นงานที่ทรงคุณค่ายิ่ง เพราะการจัดกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่เช่นนี้ยากจะได้พบเห็นอีก จัดเป็นงานบันทึกภาพประวัติศาสตร์ที่มีความสำคัญ

ตัวอย่าง

จักแถลงความพยุหบาตร ราชดำเนิน
นฤบดินทร์ ทรงถวายกฐินทางสถลเทียบผองพล
ทั้งมวญ มีแสะสวนทางผ้าย ซ้ายขวาคู่น่านำ สดำ
นามแมนมณีรัตน์ ขี่อัศดรดาวขจาย พรรณพื้น
กายสอสรรพ์ นายกัณฐัศวราช เถลองหลังอาศน์
อาชาสมญาประกายพฤกษ์เพรอศ ขาวล้วน
เลอศตรูตา คลาฝ่ายเฉวียงเคียงคลี่ คนขี่แต่งแจง
จัดเสื้ออัตหลัดลายทอง สองปักยกนุ่งคาด เจียร

บาดเพลาะสนับเพลา โพกขลิบเพราพรรณราย
สพายตาวฝักปรักผจง อัศสาลงกฏประดับ
สรัพวิภูษนสรรพางค์

ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค
และชลมารค หน้า ๘๖.

๑.๔ *ประเภทฉันท์*

๑.๔.๑ *สรรพสิทธิ์คำฉันท์* เป็นพระนิพนธ์คำฉันท์เรื่องแรก ทรงแต่งด้วยคำฉันท์ชนิดต่าง ๆ แล้วทรงจบเรื่องด้วยโคลงกระทู้ ๑ บท ทรงพระนิพนธ์เมื่อคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ ปี พ.ศ. ๒๓๗๔ มีพระประสงค์ในการแต่งเพื่อเฉลิมพระเกียรติและสนองพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับให้เป็นแบบฉบับในการแต่งฉันท์เนื้อเรื่องทางอาศัยเค้าเรื่องจากสรรพสิทธิชาดก ในปัญญาสชาดกคือเจ้าชายสรรพสิทธิ์แก้การไม่ตรัสกับบุรุษใด ๆ ของนางสุพรรณโสภาได้สำเร็จ พระนิพนธ์มีเพิ่มเรื่องต่างไปจากชาดก คือหลังจากเจ้าชายสรรพสิทธิ์อภิเษกกับนางสุพรรณโสภาแล้ว มีอุปสรรคจากกษัตริย์อีก ๓ พระองค์ และยักษ์กาลจักรมาช่วงชิงนางสุพรรณโสภา เมื่อพระสรรพสิทธิ์ฆ่าศัตรูตาย แต่ก็ทรงชุบชีวิตให้ศัตรู แล้วสั่งสอนให้ประพฤติธรรม นับเป็นการให้

อภัยและให้ชีวิต ไม่จองเวร

ตัวอย่าง

ตอนพระสรรพสิทธิ์รบกับ ๓ กษัตริย์

ต่างโหมหักประหารรำบาญบรพิบัติ
ฟันแทงครแวงครวัด ครวี
แสนส่ำสินธพพาหคชรถพิรีย์
โรมรุกคคลุกคลี จำบัง
กึกก้องศัพทสราศิขานลประนงง
เพียงภูมิพกพงง พรรลาย

สรรพสิทธิ์คำฉันท์ หน้า ๗๐.

๑.๔.๒ *กฤษณาสอนน้องคำฉันท์* เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงแต่งถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้จารึกลงไว้ในแผ่นศิลา ประดับไว้ ณ ผนังด้านในศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ ลักษณะคำประพันธ์ เป็นฉันท์ ๘ ชนิด เช่น สัททุลวิกกีฬิตฉันท์ ๑๙ อินทรวิเชียรฉันท์ ๑๑ โตฎกฉันท์ ๑๒ ฯลฯ จบลงด้วยโคลงสี่สุภาพ

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ เป็นเรื่องของการสั่งสอนอบรมผู้หญิงให้ประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสมอาศัยเค้าเรื่องจากคัมภีร์มหาภารตะ นางกฤษณาเข้าพิธีอภิเษกสมรสกับพระสวามี ๕ องค์ และอยู่ร่วมกันโดยปกติสุข ส่วนนางจิรประภาผู้

น้องสาว มีพระสวามีเพียงองค์เดียว แต่ไม่ประสบความสุขในการครองเรือน นางกฤษณาจึงสั่งสอนน้องในเรื่องต่าง ๆ อันเป็นคุณสมบัติของผู้ออกเรือน ตลอดจนคุณธรรมอื่น ๆ ที่พึงมี นับเป็นสุภาษิตที่สอนใจได้ และบางคติก็ใช้ได้ทั้งหญิงชาย

ตัวอย่าง

การผูกใจคน

◉ ผูกงูด้วยมนตรา　　วิทยาอาคมหมาย
ผูกสาร บ เคลื่อนคลาย　　ด้วยเชือกบาศกระสันพัน
◉ ผูกชนด้วยไมตรี　　จิตปรีดีหฤหรรษ์
รักคุ้งชีวาวัน　　มรณาศฤๅหน่ายแหนง

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ หน้า ๒๐

การให้ความรักและสัมพันธ์กับผู้อื่น

◉ รักตนเสงี่ยมตน　　บำเพ็ญผลสัตยา
ทานศีลศรัทธาปรา-　　รภเกื้อกุศลธรรม์
◉ รักสัตวนานา　　พึงรักษาบเดียดฉันท์
เลี้ยงดูทุกคืนวัน　　จนอิ่มหนำเป็นอาจิณ
◉ รักรุกขอุปถัมภ์　　พึงรดน้ำและพูนดิน
กิ่งก้านฤๅรานสิน　　สงวนไว้ได้เชยชม

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ หน้า ๑๙.

๑.๔.๓ ฉันท์กล่อมช้างพังและกาพย์ขับไม้

กล่อมช้างพัง ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวที่ได้ช้างเผือก คือ พังหงษาสวรรค์ มาสู่พระบารมี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ และเพื่อใช้ขับในพระราชพิธีสมโภชขึ้นระวางช้างพังหงษาสวรรค์ ฉันท์กล่อมช้างพังประกอบด้วย กาพย์ฉบัง ๑๖ วสันตดิลกฉันท์ ๑๔ และอินทรวิเชียรฉันท์ ๑๑ ส่วนกาพย์ขับไม้ เป็นโคลงสี่สุภาพและกาพย์สุรางคนางค์ ๓๖

ตัวอย่าง

ฉันท์กล่อมช้างพัง

◉ อ้าแม่อย่าหวังจรทุเรศ พนเขตรเถื่อนสถล
รกชัฏลดาวัลยแลปน รุกขรนามอันหนามหนา
◉ ลำเค็ญมัคคันดรครรไล ลำเนาไพรพนาทวา
ข้ามเซาะชำเราะคิริทุรา รัถยห้วงลหานธาร
◉ กรวดกรับอันคละฆณะศิลา แลคมกล้าคือกรดกาฬ
บาดบาทลำโบยบทบันดาล ดังฉะเชือดเปนเลือดหนอง

ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย หน้า ๑๓๘.

ตัวอย่าง

กาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง

◉ เนาในนครา ภิรมย์หรรษา ทุกค่ำคืนวัน นิราศความทุกข์ ปรีดิ์เปรมเกษมสุข สนุกนี้ล้ำเมืองสวรรค์ ศุขในพนารัญ ฤๅเท่าถึงทัน เทียบแท้เทียมสอง

ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย หน้า ๑๔๘.

๑.๔.๔ *ตำราฉันท์วรรณพฤติและฉันท์มาตราพฤติ* ทรงพระนิพนธ์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๓๘๕ เพื่อสนองพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะให้เป็นตำราแต่งฉันท์ งานพระนิพนธ์ตำราฉันท์วรรณพฤติ เริ่มด้วยโคลงสี่สุภาพ ๑ บท และกาพย์ฉบัง ๑๖ ๑๕ บท เป็นความนำเรื่อง จากนั้นทรงกล่าวถึง ฉันท์วรรณพฤติ ซึ่งว่าด้วยฉันท์ที่กำหนดด้วยอักษร คือ วางคณะและกำหนดเสียงหนักเบาที่เรียกว่า ครุ ลหุ เป็นสำคัญ แบ่งออกเป็น ๕๐ ชนิด เช่น ตนุมัชฌาฉันท์ กุมาระลฬิตาฉันท์ จิตรปทาฉันท์ วิชชุมมาลาฉันท์ เวสสเทวีฉันท์ เป็นต้น ทรงแสดงลักษณะข้อบังคับในการแต่งฉันท์แต่ละชนิด และนำข้ออรรถธรรม คือคำสอนสำหรับคฤหัสถ์มาแต่งฉันท์ชนิดนั้น ๆ เป็นตัวอย่าง ตำราฉันท์วรรณพฤตินี้จารึกติดไว้ที่เสาพระระเบียงพระอุโบสถชั้นใน

ตัวอย่าง

ฉันท์วรรณพฤติ ชื่อ เวสสเทวีฉันท์

◉ หนึ่งพึงผูกรักสนิท เสน่หะบัณฑิตยะควรสม
สมัคสมานร่วมอารมณ์ จักมละทุกข์สุขกระเษมสันต์

◉ เฉกสิ่งเสาวคนธ์จรุง รสแลหอมฟุ้งขจรครัน
ปราชญ์ล้อมห้อมห่อพัน กลิ่นก็กลั้วทั่วสุคนธาร

◉ ศรีสวัสดิ์วัฒนายศ ศักดิปรากฏศฤงคาร
เกิดเพื่อผลเสพย์สมาน มิตระหมู่ปราชญ์นิราศภัย

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฯ หน้า ๓๙๔.

ส่วนงานพระนิพนธ์ *ตำราฉันท์มาตราพฤติ* ซึ่งว่าด้วยฉันท์ที่กำหนดด้วยมาตรา คือ วางจังหวะมาตราสั้นยาวของเสียงเป็นสำคัญ แบ่งออกเป็น ๙ ชนิด เช่น อริยชาติฉันท์ อริยจปลาฉันท์ คีติชาติฉันท์ อุปคีติฉันท์ เป็นต้น ทรงแสดงลักษณะข้อบังคับในการแต่งฉันท์แต่ละชนิด และนำข้อราชธรรม คือธรรมะสำหรับกษัตริย์มาแต่งฉันท์ชนิดนั้น ๆ เป็นตัวอย่าง ตำราฉันท์มาตราพฤตินี้ จารึกติดไว้ที่เสาพเนกประตูเข้าพระระเบียงชั้นนอกทั้ง ๔ ทิศ ในวัดพระเชตุพน ฯ

ตัวอย่าง

ฉันท์มาตราพฤติ ชื่อ อริยจปลาฉันท์

◉ สิ่งโทษะจงมละอย่าพ้อง สวัสดิจงจิตรปองประกอบเกิดผล
เจริญรุ่งผดุงประดับตน พิพัฒนดลศุภศิริมเหาฬาร
◉ โสลกฉันทสาตรนามมี ลบองฉบับบอกอริยจปลาขนาน
เสนอเนืองคณาธิราญาณ รจิตสารก็เสนาะพจนนิพนธ์

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ฯ หน้า ๔๓๕.

๑.๔.๖ *สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย* ทรงพระนิพนธ์ตามที่กรมหมื่นไกรสรวิชิต และพระสมบัติบาล ทูลอาราธนา ทรงรับแต่งต่อให้เรื่องนี้จบ เนื่องจากเป็นเรื่องแต่งค้างไว้แต่ในสมัยอยุธยา เริ่มจากพระมหาราชครูแต่งตอนต้น และสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพระราชนิพนธ์ตอนกลาง เรื่องสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงพระดำริ "โดยมุมานะหฤทัย อดสูดูไชษย กวีฤาแล้งแหล่งสยาม" จึงทรงนิพนธ์จนจบสมบูรณ์ เมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๒ ทรงหวังในผลานิสงส์แห่งการนิพนธ์ครั้งนี้ ได้เป็นปัจจัยให้ทรงอุบัติเป็นอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธเจ้าในอนาคต

สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลายนี้ ทรงจับเรื่องตั้งแต่ตอนวิทยาธรรณาภิมุขถูกทำร้ายจนจบเรื่อง โดยใช้คำประพันธ์ประเภทคำฉันท์ชนิดต่าง ๆ สลับกับกาพย์ และจบลงด้วยโคลง

กระทู้ ๑ บท

ตัวอย่าง

ตอนนางพินทุมดีพิลาป

◉ ไม้จากเหมือนจอมจักรประจาก แลพลัดพรากเมื่อขาดขอน
ไป่พบประสบพักตรภูธร ประจากไท้ทุราทวา
◉ เฉมอเต็งเฉกเต็งอันชนชั่ง วัตถุตั้งที่หนักตรา-
ชูรู้บรู้ทุกขอันสา- หัสหนักสักเพียงไหน
◉ ไม้มะฝ่อเหมือนฝ่อจิตต์รันทด แลลาลดสลดใจ
กี่ปางกี่ปีสักกี่เท่าใด จะฟูฟื้นที่ฝ่อแด

สมุทรโฆษคำฉันท์ หน้า ๒๑๐.

๑.๔.๗ *จักรทีปนีตำราโหราศาสตร์* เป็นคัมภีร์โหราศาสตร์ ซึ่งพระอุดมรามเถรรจนาไว้เป็นโศลกคาถาภาษาบาลีและสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงแปลเป็นภาษาไทยบางตอน และทรงพระนิพนธ์เป็นร้อยแก้วบางตอนเป็นฉันท์ เนื้อเรื่องเป็นการพยากรณ์ดวงชะตาแบบต่าง ๆ เช่น การทำนายพระเคราะห์ ทายโยค ทายเกณฑ์ และการทำนายว่าด้วยลัคนา สถิตในราศีต่าง ๆ เป็นต้น ตำราจักรทีปนีนี้ทรงพระนิพนธ์ไว้ตั้งแต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นปรมานุชิตชิโนรส เพื่อประทานแก่พระนัดดา คือ พระองค์เจ้ากปิตถา

ตัวอย่าง

◉ สสิอุจโจ มหาสุขํ ผิวพระจันทร์เปน มหาอุจ ผู้นั้นจะมีความศุขมาก จะมีสุวรรณหิรัญ สารเปนอันมาก จะไปในที่ใดย่อมจะขี่ยวดยาน เปนนิจ งามในท่ามกลางบริษัทชนทั้งหลายจะบูชา เปนเสนาบดีโดยแท้ หาสงไสยมิได้

จักรทีปนีตำราโหราศาสตร์ หน้า ๓๒.

๑.๔.๘ *ฉันท์สังเวยกลองวินิจฉัยเภรี* เป็นงานพระนิพนธ์ร่วมกับพระยาบำเรอบริรักษ์ เพื่อใช้ในพระราชพิธีสังเวยกลองวินิจฉัยเภรี มีทั้งสิ้น ๓ ลา ลา ๒ ซึ่งเป็นบทพระนิพนธ์นั้น มีเนื้อความกล่าวขอพรจากเทพยดาทั้งหลาย ลักษณะคำประพันธ์เป็นวสันตดิลกฉันท์ ๑๔ ฉันท์เรื่องนี้ ทรงพระนิพนธ์ขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเป็นปี พ.ศ. ใด

ตัวอย่าง

◉ อ้าพระผู้อัมพรสุรา ฤทธิพายุแซไถง
ดาราพลาหกทุกไท สุรเทพยทั้งมวญ
◉ ม่วแมนประชุมช่วยมาบันดาล ฤดูกาลอย่าแปรปรวน
ช่วยฉ่าพรรษาชลพอควร คุณพืชทุกพรรณ

◉ ธัญญาผลาผลสมบูรณ์ จงเมือบมูลทั้งเขตรขัณฑ์
เหลือล้นแลแล้วพรุณอัน ตรายสองอย่าข้องเคือง

ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย หน้า ๙๔.

๑.๔ *ประเภทกลอน*

กลอนเพลงยาวเจ้าพระ เป็นพระนิพนธ์ประเภทกลอนเพลงยาวเพียงเรื่องเดียว มีจำนวนทั้งหมด ๑๔ บท ที่เป็นบทพระนิพนธ์คือ บทที่ ๑, ๒ และ ๑๔ เพื่อประทานเป็นข้อแนะนำและสั่งสอนแก่พระนัดดาที่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ จากเนื้อความบางตอนในเรื่อง ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ทรงพระนิพนธ์ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๒ - พ.ศ. ๒๓๘๕

ตัวอย่าง

ตอนอธิบายอักขรวิธีอักษรไทย

จงเชี่ยวชาญการกระวีวิธีปราชญ์ เฉลียวฉลาดตรองตรึกที่ศึกษา
ให้จะแจ้งทุกแห่งเห็นเจนจินดา อย่าโรยราอุตสาหะสละเพียร
ซึ่งไม้ม้วนมีถ้วนยี่สิบสรรพ กว่านั้นนับมลายล้วนไม่ควรเขียน
อักษรสามตามตำราฉบับเรียน ให้ชำเนียนชำนิชัดสันทัดแท้
ทั้งโทเอกเลขเจ็ดกับกากะบาท ทัณฑฆาฏต่ายคู้รู้จงแน่
สำเนียงสูงต่ำนั้นอย่าผันแปร ถ้าฉวยแชแล้วสิเชือนชักเปื้อนปน

ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ หน้า ๑๕๑.

๒. งานพระนิพนธ์ร้อยแก้ว

๒.๑ ปฐมสมโพธิกถา คือ พระประวัติของพระพุทธเจ้าซึ่งมีอยู่หลายสำนวน พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ นี้เป็นสำนวนหนึ่ง ซึ่งทรงชำระหนังสือปฐมสมโพธิของเก่า และทรงขยายความสังเขปให้ละเอียดขึ้น ด้วยวิธีทรงเก็บหลักฐานจากคัมภีร์อื่น ๆ มาเรียบเรียงต่อเติม ลักษณะพระนิพนธ์เป็นร้อยแก้ว มีคาถาภาษาบาลีแทรกเป็นระยะ ๆ มีความยาวทั้งหมด ๒๙ ปริจเฉท ทรงพระนิพนธ์ขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๗-๒๓๘๘ เพื่อสนองพระราชศรัทธาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเพื่อประโยชน์ในการทะนุบำรุงพุทธ-ศาสนา

ผู้อ่านเรื่องพระปฐมสมโพธิกถา ควรมีความรู้ภาษาบาลีอยู่บ้าง จึงจะได้รับรสสุนทรียภาพแห่งการใช้ถ้อยคำสำนวนที่ไพเราะเพริศพราย เนื่องจากเป็นงานแปลและเรียบเรียงจากพระคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถาภาษาบาลี ฉะนั้นศัพท์บาลีจึงแทรกอยู่โดยตลอด

ตัวอย่าง

ตอนนางระบำฟ้อนถวายเจ้าชายสิทธัตถะ

ฝ่ายฝูงนางระบำทั้งหลาย กาลเมื่อจะยกหัตถ์ขึ้นฟ้อน ดูกรอันกระหยับกรีดกรายย้ายกระบวนรำก็พร้อม ๆ กับสรรพกาญจนาภรณ์อันประดับด้วยสัตตรัตนมณีก็หวั่นไหวไพโรจน์รังสีจำรัสทั่วพื้นภายในปราสาท ก็โอภาสเพียงวิชชุลดาสายฟ้าแลบได้สักแสนครั้ง กาลเมื่อนางระบำทั้งหลายยกย้ายบาทเยื้องย่องตามลบองรำย่างเหยียบลงบนพื้นทองในห้องแห่งปราสาท ก็มีอาการลีลาศอันงามปานประหนึ่งว่าพันแห่งคณานางสุวรรณหงส์อันเยื้องย่างเล่นเหนือยอดจิตรกูฏบรรพต แลนางทั้งหลายมีดวงพักตร์อันงามเปล่งปลั่งดังวิกสิตปทุมชาติ คือดอกบัวอันบาน ต่างฟ้อนพลางชายเนตรชำเลืองแลพระมหาสัตว์ให้กำหนัดโสมนัสเสนหา ครุวนาดุจคร่าเอาดวงพระกมลมาใส่ไว้ในหีบห้องหฤทัยแห่งตน

ปฐมสมโพธิกถา หน้า ๙๕.

๒.๒ คำประกาศบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ ทรงพระนิพนธ์เป็นร่างคำประกาศสำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งมีขึ้นในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ตรงกับวันพฤกัสบดีที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๓๙๔ อันเป็นปีเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้แก้ไขร่างเพิ่มเติมข้อความบางตอนและจัดลำดับใหม่ก่อนประกาศใช้

เรื่องประกาศบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ นี้ มีปรากฏอยู่ในหนังสือประกาศพระราชพิธีเล่ม ๒ ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมติอมรพันธุ์ ในหัวข้อเรื่อง "ประกาศเทวดาบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๔" ฉบับร่างเดิมเป็นคาถาภาษาบาลี สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงแปลเป็นภาษาไทย เป็นคำประกาศให้พระสงฆ์ผู้จะสวดพระปริตร มีความเมตตาปรานีแก่ราชตระกูล สวดคุ้มครองป้องกันพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ให้ปราศจากสรรพภยันตราย

๒.๓ พระราชพงศาวดารสังเขป และพระราชพงศาวดารย่อ เป็นพระนิพนธ์เพื่อสนองพระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระราชประสงค์ให้ทรงเรียบเรียงพงศาวดาร

พระราชพงศาวดารสังเขป เริ่มตั้งต้นครั้งพระเจ้าเชียงรายอพยพประชาชนลงมาสร้างเมืองไตรตรึงส์และตำนานเรื่องท้าวแสนปม แล้วจึงทรงลำดับพระราชพงศาวดารกรุงศรี-

อยุธยา ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอู่ทองจนถึงรัชกาลพระเจ้าสุริยา-มรินทร์ โดยสังเขปเหตุการณ์สำคัญในแต่ละรัชกาล รวม ๓๔ แผ่นดิน รวมเวลากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีได้ ๔๑๗ ปี

พระราชพงศาวดารย่อ เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงลำดับพระนามพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ระยะเวลาที่เสวยราชย์และปีที่สวรรคต ในบางรัชกาลที่มีเหตุการณ์ที่สำคัญมาก จะทรงพระนิพนธ์ไว้อย่างย่อ

ตัวอย่าง

ตอนพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าอู่ทองก็เสด็จกรีธาพลากรโยธาประชาราษฎร์ทั้งปวงลงมายังประเทศที่นั้น ให้ตั้งพระตำหนักที่ประทับพลับพลาชัย ณ ตำบลเวียงเหล็ก ให้จับการทุบปราบที่อันจะตั้งเมือง และการทำอิฐเผาปูนซึ่งก่อกำแพงพระนครนั้น และให้ขนานนามพระนครอันจะสร้างใหม่เอานามพระนครเดิมเป็นนามต้นว่า กรุงเทพมหานคร นามหนึ่งชื่อบวรทวาราวดี เหตุมีน้ำล้อมรอบดุจเมืองทวาราวดีแต่ก่อน นามหนึ่งชื่อศรีอยุธยา เหตุเอานามเมืองสมเด็จพระรามนารายณ์อวตารมาประกอบ เข้าทั้งสามนามประมวญเข้าด้วยกัน จึง

เรียกชื่อกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา
มหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมราชนิเวศ
มหาสถาน

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ
สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส หน้า ๒๘๕

๒.๔ คำฤษฎี เป็นงานที่ทรงพระนิพนธ์ร่วมกับสมเด็จกรมพระยาเดชาดิศร และกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ไม่ปรากฏศักราชที่ทรงแต่ง ทราบเพียงว่า ฉบับพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ พระดิษฐการภักดีเป็นผู้ค้นพบต้นฉบับ และนำมาให้โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจจัดพิมพ์ เป็นหนังสืออภิธานศัพท์ทางวรรณคดีไทย มีศัพท์ภาษาบาลี สันสกฤต เขมร ลาว และโบราณิกศัพท์ เพื่อให้ความรู้แก่ผู้สนใจศึกษาการแต่งคำประพันธ์จะได้เข้าใจความหมายของศัพท์ที่นำมาใช้ได้ถูกต้อง

ตัวอย่าง

ศัพท์ที่มีความหมายเกี่ยวกับความเศร้าโศก

รลุง รลวง	ว่า	อเนจอนาถ
ประปราณ	ว่า	ข้อนอก
วายทรวง	ว่า	ตีอก
แดยัน	ว่า	ค้ำอก
กำศรด ลาลด	ว่า	ละห้อย

ศรวน รัญจวน	ว่า	เจ็บด้วยความเดือดร้อน
ไห้ช้าง	ว่า	นิ่งน้ำตาไหล
กรรแสง โหย	ว่า	ร้อง
กรรแสงไห้ โหยไห้	ว่า	ร้องไห้

ฯลฯ

สมุดคำมคธ กำพุช ลาว สยามภาษาต่าง ๆ หน้าต้นที่ ๕๒-๕๑

๒.๔ พระธรรมเทศนาพระราชพงสาวดารสังเขป

เป็นพระนิพนธ์ฉบับสุดท้ายในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ให้ทรงแต่งเทศนาเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ทรงเริ่มต้นเรื่องด้วยพระคาถาทศพิธราชธรรม แล้วทรงเทศนาบรรยายพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่ปฐมกษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยาเรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และจบพระธรรมเทศนาตอนเริ่มต้นรัชกาลที่ ๔ ทรงเทศนาพระราชพงศาวดารด้วยคำภาษาบาลี และทรงอธิบายเป็นคำเทศนาภาษาไทย ทรงแสดงหลักธรรมในพระพุทธศาสนาแสดงเหตุแห่งความเจริญและความเสื่อมของประเทศชาติ

ตัวอย่าง

ตอนพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างพระนคร ณ ตำบลเวียงเหล็ก

ลำดับนี้จะได้รับพระราชทานถวายพระธรรมเทศนา ดำเนินเรื่องสยามราชวงษ์พงษาวดาร สำแดงเหตุแห่งโบราณขัติยราชอันเสวยไอสุริยสมบัติในสยามประเทศนี้สืบ ๆ กันมา เพื่อจะให้ทรงพระประสาทสังเวชในเหตุทั้งปวง มีประการต่าง ๆ ว่า มกฎสํวัจ์ฉเร ฉาธิกสัต์ตสตวัส์สจุลสัก์กราชินิสัม์ปัต์เต ในกาลเมื่อจุลศักราชได้ ๗๐๖ พรรษา มกฎสังวัจฉรฉศก ตทา สุวัณ์ณโทโลราชาเทว ปุเร รัช์ชํ กาเรสิ ในการนั้นสมเด็จพระเจ้าอู่ทองบรมกระษัตริย์ ได้เสวยไอสุริยสมบัติในกรุงเทพมหานคร อันตั้งอยู่ฝ่ายอุดรทิศในสยามประเทศนี้มีประมาณได้ ๖ พรรษา มีพระราชประสงค์จะสร้างพระนครใหม่จึงดำรัสใช้ราชบุรุษให้ไปเที่ยวแสวงหาภูมิประเทศ อันมีพรรณมัจฉาชาติบริบูรณ์ครบทุกสิ่ง ทักขิณทิสาภาเควิจริต์วา ราชบุรุษนั้นเที่ยวไปโดยทักษิณทิศาภาคถึงประเทศที่หนองโสน ประกอบด้วยพรรณมัจฉาชาติพร้อมบริบูรณ์มิได้ขาด จึงกลับไปกราบ

ทูลให้ทราบ โส ราชา สมเด็จบรมกระษัตริย์จึงยก
พลโยธาประชาราษฎรทั้งปวงมาสู่ประเทศที่นั้น
ขันธาวรํ ฐเปต์วา ให้ตั้งที่ประทับ พลับพลาไชย
ณ ตำบลเวียงเหล็ก แล้วสร้างพระนครกอปรด้วย
พระมหามณเฑียรปราสาทราชฐาน แลปราการ
โดยรอบ สำเร็จในกาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๗๑๒
ปี นามํ อทาสิ จึงให้นามบัญญัติว่า กรุงเทพ-
มหานครนาม ๑ ตามนามพระนครเดิมให้ชื่อว่า
ทวาราวดีนาม ๑ เหตุมีนทีล้อมรอบดุจเมือง
ทวาราวดีแต่กาลก่อน ให้ชื่อศรีอยุทธยานาม ๑
เหตุเอานามเมืองสมเด็จพระเจ้ารามาธิราชนารายณ์
มาประกอบเข้าทั้ง ๓ นามประมวญเข้าด้วยกัน
จึงเรียกชื่อกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยา

พระธรรมเทศนาพระราชพงษาวดารสังเขป หน้า ๖-๗

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

แหล่งที่มาของเรื่อง

๑. *กฤษณาสอนน้องคำฉันท์ ฉบับกรุงธนบุรี กฤษณาสอนน้องคำฉันท์พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และวินิจฉัยเรื่องกฤษณาสอนน้อง พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.* กรุงเทพ ฯ, สารศึกษาการพิมพ์, ๒๕๑๖ (คณะกรรมการจัดงานวันสารทสหภูมิภาคทักษิณ พิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายในการเสด็จพระราชดำเนิน พระราชทานผ้าพระกระกฐิน ณ วัดพิชยญาติการาม วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๖.)

๒. **ราชบัณฑิตยสถาน.** *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน* พ.ศ. ๒๕๒๕ กรุงเทพ ฯ, อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

๓. **ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ.** *คำฤษฎี.* กรุงเทพ ฯ, โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓ (มูลนิธิทุนพระพุทธยอดฟ้า ในพระบรมราชูปถัมภ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พิมพ์เฉลิมพระเกียรติเนื่องในงานฉลอง ๒๐๐ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ๑๑ ธันวาคม ๒๕๓๓.)

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

พระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

๑๙

◉ขอถวายภิวาทนสาศดาดิลกธรรม์ ทั่วสงฆ์อันทรงสรรพ์ คุณา
◉นบพรหมินทร์วชิรินทรวิศณุศิวา รวิศศิดารา จำรัส
◉ฉ้อกามาคัคนาคีรินทรสินธุพนัศ ภูมพฤกษ์กำภูฉัตร ธำรง
◉ทวยเทพทิพยพิมานณะสถานสถิตยทุกองค์ อิกแทนสมุติทรง ธเรศ
◉เชิญปกป้องภยผองพิบัติอุปัทวเหตุ นานาประเภทพยาธิ์ อย่าพาน
◉แต่ตูผู้จะนิพนธ์ยุบลบทบรรหาร แห่งราชโยงการ ดำรัส
◉ให้รังสฤษดิกฤษณาสุภาสิตสวัสดิ์ เลบงฉันท์รำพรรณอรรถ ภิปราย
◉แปลกแปลงแสดงพจนเพรงเชลงลักษณบรรยาย ชาวชนบทธิบาย ประดาษ
◉ไป่สมเสนอบเสมอสมานมุขประกาศ อโยทธยาคณาปราชญ์ ทั้งมวญ
◉รังสรรค์สารพอจักขานจักคู่พจนควร เสนอสนองสำนวนเนือง กระวี
◉หวังโอวาทอนุสาสน์นุสนธิสกลสัตรี แสวงสวามิภักดี ฤๅวาย ฯ

คัดจากหนังสือ **"ฉันท์กฤษณาสอนน้อง"** พระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส. พระนคร. โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒ (พิมพ์แจกในงานศพอำมาตย์เอก พระยาไชยนฤนาท (ฉาย อัมพเศวต) ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒)

◉ แถลงเรื่องเบื้องต้นจนปลาย โบราณนิยาย
เปนอย่างแต่ปางก่อนไกล
◉ มีองค์อิศราธิปไตย ทรงนามภูวไนย
คือพรหมทัตกระษัตรา
◉ เถลิงภพผ่านแผนพสุธา ดลด้าวพารา
ณสีบุเรศเขตรขัณฑ์
◉ เอกอรรคพนิดาลาวรรณ เฉิดโฉมโนมพรรณ
พระนามพระนุชบุษบา
◉ เปนปิ่นอนงค์เนกบริจา ริกนาฎคณนา
คือหมื่นหกพันนงพาล
◉ มีราชธิดาดวงมาลย์ ทั้งสองสคราน
พิลาศเลิศลักขณา
◉ หนึ่งนามกรแก้วกฤษณา หนึ่งจิรประภา
ประไพพระภักตร์เพียงจันทร์
◉ ท้าวสงวนนวลนุชในครรภ์ ปรางค์รัตน์นิรัน
ตรายนิราศราคิน
◉ ควรคู่ขัติยาธิบดินทร์ ปรีดาประดิทิน
ในกามกรีฐากล
◉ ผดุงเผดิมเริ่มราชมงคล สวยมพรมณฑล
พิธีวิวาห์ถาวร

◉ เศกสองศุภลักษณบังอร มหิษีมหิศร
เสวยสวัสดิไอสวรรย์
◉ ในขัติยพงษาพัน ธุศักดิเสมอกัน
เปนเกษมกุฎธาษตรี
◉ ทั่วกาสิกรัฐธรณี ดลด้าวอันมี
พิศาลพิไสยสีมา
◉ อัคเรศเกษแก้วกฤษณา ยิ่งยศปรีชา
เฉลียวเฉลิมโลกีย์
◉ ประฏิบัติกษัตราสวามี ห้าองค์นฤบดี
เสน่ห์สนิทนิจกาล
◉ ห่อนเคียดขึ้งคำรำคาญ เขษมศุขสำราญ
ภิรมย์ฤดีปรีดา
◉ ผลัดเปลี่ยนเวียนเวรราชา ถนอมแนบนิทรา
ละวันบรรโลมโฉมสมร
◉ ในห้องศิริไสยากร เกื้อกามตระอร
บโรยบร้างห่างขวัญ
◉ เสวยสวัสดิสังวาศนิรัน ดรแผ้วไภยัน
ตรายฤๅพานพาธา
◉ เพื่อพระเทพีมีมา รยาตรกิริยา
บหยาบสุภาพพร้อมมูล

◉ ควรฉลองลอองบาทบดีสูรย์ ภิเศกสมบูรณ์
สมบัติพิพัฒน์โอฬาร ฯ

๑๔

◉ ปางองค์อนงค์นุชสุดา จิรประภาพิมลมาลย์
ภรรดานราธิปบดาล ประดิพัทธเปรมปรีดิ์
◉ เคียดขุ่นก็ครุ่นฤทยโทษ บมิโปรดมิปรานี
เศร้าทรวงรลวงทุกขทวี ดุรเทวศถวิลครวญ
◉ อกโอ้อาภัพดูอัปรลักษณ์ นิราศรักแต่ให้หวล
เอกาสวามิบมิควร กระมลหมางมาห่างเหิน
◉ พระพี่ธมีวรภรรดา ประมาณห้าบำเรอเจริญ
จิตรท้าวฤๅร้าวรมยเพลิน เสน่ห์น้อมประนอมโฉม
◉ ฉันใดจึงดาลกระมลปรี ดิฤดีบลืมประโลม
ห่อนห่างและสร่างศุขตระโบม บริบาลบรรสานสม
◉ ควรกูจักสู่อรจักถาม จักขานความที่เกรียมตรม
ยลอย่างบร้างเสน่หชม จักเชยชื่นทุกคืนวัน
◉ ตริเสร็จพธูก็ยุรยาตร ยังปรางค์มาศพิมานจันทน์
เกษก้มประนมกรภิวันทน์ วรเชษฐ์ยุพาพงา
◉ เทพีธมีพจนประภาษ เยียใดนาฏกนิษฐา
เศร้าศรีฉวีวรรณวิกา รวิกลมาหม่นหมาง

◉ เพื่อพาลพิบัติอุปัทวทุกข์ บมีศุขในสรรพางค์
ไข้จริงไข้ใจฉันใดนะนาง นุชชี้คดีแถลง
◉ อ้าอายบอาจอรรถจักเอื้อน แลจักเยื้อนยุบลแสดง
โอษฐ์อ้างไฉนฤไทยแหนง มรณเลิศประเสริฐแล
◉ อดสูดูยิ่งสิ่งใดจะเทียบ จะปูนเปรียบที่ห่างแห
โหยหาภรรดาก็บมิแปร ภักตรพ้องเปนสองสรวล
◉ ร้อยทุกข์รันทมระบมระบุ อุระระอุกำสรวญครวญ
ชอกช้ำระกำจิตรประมวญ ประมาณมากกว่าแดนดิน
◉ พระองคทรงคุณพิเศษ วรเวทประสิทธิศิลป์
อาจโผอนมนัศขัติยนรินทร์ ทั้งห้าท้าวฤาร้าวราน
◉ ร่วมรมย์บรรธมศุขบสร่าง สวาดิร้างฤดีสมาน
เชิญเฉลยในเล่ห์เสน่หวาน วจนาดถ์ประสาทสอน
◉ อ้าแม่อย่ามานกระมลปรี ดิกระลีกระลำพร
ใช่ชอบประกอบกรรมจักรอน ยศยิ่งทุกสิ่งเจริญ
◉ ไป่ก่อในกิจประสิทธิเวท อคุณเหตุห่อนสรรเสริญ
สวามีภักดีธรรมะพรรเอิญ ภิรมยราชฤไทยไท
◉ อย่าแม่อย่าแปรประทฐจิตร ทุจริตจัญไรไภย
ซื่อซ้อมถนอมสัตยใน บทเรณุภรรดา
◉ แม้วรักด้วยฤทธิ์ประสิทธิมน ตรวิกลกฤติยา
พลันหน่ายบังวายสวาดิอา ดุรร้างบรางนาน

◉ เสน่ห์สนิทด้วยมิตรธรรมะแท้ บปรวนแปรจักร้าวฉาน
สุจริตเจริญคุณะฤาราน เมตรมุ่งคุ้งวายวาง
◉ สารแล่นครรไลคือใครจักฉุด แลจักยุดจักยื้อหาง
พฤษภฤาเสพภักษบราง จักข่มเขาให้ตฤบตฤณ
◉ จักแจ้งแสดงอรรถภิปราย บรรยายเบื้องระบอบระบิล
โอวาทนุสาสนยุพิน ทรเพื่อจักเพียรผดุง
◉ โดยกิจสวามิบริรักษ์ พิทักษ์ราชอำรุง
กอปกัตเวทิธรรมะคุง ชีพิตรม้วยด้วยสัตยา
◉ อิกการภิบาลพิบุลวัตร ประฏิบัติแลวาจา
หย่อนหยาบสุภาพพจนมา รยาตรพร้อมลม่อมกาย
◉ สิ่งนี้เปนที่ภิรมยศ บุรุษเจตนาหมาย
เสน่ห์หนองบหมองจิตรรคาย ฤาข้องเคียดจักเกลียดไกล
◉ ธรรมดาบุรุษอุดมเพศ ก็พิเศษคือธงไชย
เฉลิมศรีสุรางคคณะใน ภพแม้นมกุฏทรง
◉ ผิบนั้นประหนึ่งวรประวิช ประกิจแก้วพิเชียรผจง
สวมใส่ในนิ้วอรอนงค์ พิโรจรัตน์จรัสเจริญ
◉ ไร้ร้างนิราศวรสวา มิภรรดาธห่างเหิน
เปนม่ายฤาวายวัจนดำเนิน ดำเนียรความอันหยามยิน
◉ เฉกเช่นชโลทกนที บมิมีกระแสสินธุ์
นคราอันไร้นฤบดิน ทรเสื่อมสถาพร

◉ สิ้นสูญสิริแลกฤติยศ ฤาปรากฏประกาศขจร
ทั่วทวยคณานรนิกร ประมาทหมิ่นทุกถิ่นสถาน
◉ ธงไชยอันไพบุลในงอน เปนอาภรณ์แห่งรถยาน
ธุมาก็ปรากฏแก่กรานต์ แลเถกิงระเริงแสง
◉ ราชาก็ปรากฏเปนปิ่น นครินทรเขตรแขวง
สวามีเปนศรีสวัสดิแสดง ศักดิสง่าแก่นารี
◉ ชายใดแม้ได้เปนภรรดา บโสภาทั้งอินทรีย์
สูญเสื่อมสติวิริยฤามี ปัญญาโหดแลโฉดเฉา
◉ ไป่ควรจักคิดจิตรประมาท บริภาษดูเบา
ควรคิดสนิทเสน่หเคา รพเริ่มภักดีสนอง
◉ เฉกฉัตรประชาบดีพรหเมศ สุรเชษฐปกครอง
กั้งเกล้าบันเทาทุกขทั้งผอง พิบัติใดบใกล้กราย ฯ

๒๗

◉ อย่าเยี่ยงหญิงชั่ว ไป่รู้คุณผัว ไม่กลัวความอาย
ลิ้นลมข่มคำ ห่อนยำเยงชาย จงจิตรคิดหมาย
มุ่งร้ายภรรดา
◉ ต่อหน้าปราไส ลับหลังตั้งใจ ดูหมิ่นนินทา
คอยหาข้อผิด ห่อนคิดกรุณา ไป่ได้นำพา
กิจการงานเรือน

◉ การหูกการไน สดึงรึงไหม ต้องให้ตักเตือน
เย็บเสี้ยวร้อยปัก คร้านนักชักเชือน คบค้าหาเพื่อน
ชอบหน้าพาที
◉ โภชาอาหาร ห่อนเอื้อเอาภาร ประฏิบัติสวามี
กล่าวเถียงเลี่ยงล้อ ปากต่อมือตี คารมข่มขี่
จู้จี้เจรจา
◉ อย่าเยี่ยงหญิงโหด มักหึงขึ้งโกรธ วิวาทวาทา
ฤๅห่อนย่อท้อ งอนง้อภรรดา โอหังตั้งหน้า
ปากกล้าไม่กลัว
◉ แขกมาหาสู่ เกรงเปลืองหมากพลู ทานทัดขัดคำ
ดูตาผัวพลาง ให้ข้างฤๅยำ แยบยลกลทำ
ขับแขกจากสถาน
◉ อย่าเยี่ยงหญิงบาป ลโมภโลภลาภ เกลศเหลือประมาณ
เร่ซู้รู้เช่น ฤๅเปนแก่นสาร ชาติช้าสาธารณ์
ทรลักษณ์ศักดิสูญ
◉ ไป่กลัวความอาย ชนฉินยินร้าย หยาบคายแต่ประยูร
ชนกชนนี สวามีตระกูล เกิดเข็ญเปนมูล
โทโษโมหันธ์
◉ เผ่าพงษ์วงษ์วาร เพื่อนเรือนเพื่อนบ้าน ผิดพ้องหมองกัน
เคืองขุ่นครุ่นเคียด รังเกียจเดียดฉัน ฤๅว่างเว้นวัน
จองจิตรฤษยา

◉ ห่อนผูกไมตรี ร่วมศุขเขษมศรี พาทีปรีดา
ทำเล่ห์เท่ห์กล แยบยลนานา ซื่อส่อต่อหน้า
ลับหลังปรวนแปร
◉ แหวนทองเงินตรา แพรพรรณผืนผ้า ย้ายยักชักแช
ผันผ่อนซ่อนไว้ ห่อนให้ผัวแล เปนหญิงแสนแง่
ลามกพกลม
◉ ล้วนชาติหฤโหด ก่อเข็ญเปนโทษ ชายร้างห่างสม
ฤๅห่อนเคียงคู่ สมสู่อภิรมย์ บำราศขาดชม
เชยชิดนิจกาล ฯ

๒๑

◉ เอกองค์อนงค์นุชนงคราญ กลศศิชัชวาลย์
เมฆมบพ้องพาน ก็ผ่องพิศ
◉ เปนพงษ์ขัติยาวราฤทธิ์ วิบุลยธนะสมิทธิ์
อรรคราชิศ รบดี
◉ รักศักดิสุริวงษ์กระษัตรีย์ กลมิคจมรี
เสน่หอินทรีย์ สงวนพาล
◉ ไป่ได้อาไลยในชนมาน บมละสัตยปาน
เปรียบก็ปูนประมาณ ดั่งยองยง
◉ บริรักษ์ภักดีบาทบงสุ์ นฤปคิศรทรง
คุณะคือองค์ พระภรรดา

◉ รักตนสงวนตนกัลยา ครหะวจนะทา
รุณะโทษา จงอย่าพาน
◉ ยังราชหฤไทยนราบาล นฤจิตรวิมัติดาล
เชื่อฤๅร้าวราน เสน่ห์สนิท
◉ โดยสุนทรภาพยมิตรจิตร กลชนมชีวิตร
สุจริตร่วม มโนสมาน
◉ ห่อนเคียดเคืองคำรำคาญ ประดิพัทธขัติยปาน
เปรียบดังชนมาน บหม่นหมาง
◉ จงจำพร่ำพจนอย่าละวาง คุณวิบูลยทาง
วัตจริยาง คขัติยา
◉ จักเจริญเกียรติยศภาชา อิศริยยศวรา
ดิเรกบริวา ระไพบูลย์
◉ สมศักดิอรรคราชประยูร วรอุทิศตระกูล
อย่าพึงเสื่อมสูญ ในสิ่งสัตย์
◉ ไว้ความสรรเสริญเจริญสวัสดิ์ คุณวิบุลยพิพัฒน์
โดยวิริยวัตร กระสัตรี
◉ พึงทราบอัธยาสวามี มนัศภิรัตปรี
ดาอันใดมี บันโดยตาม
◉ อย่าทำทรนงจิตรหยาบหยาม สุจริตประดิษฐงาม
พึงพยายาม เสงี่ยมสงวน

◉ ทูลแถลงแสดงอรรถโดยควร ยุบลสัตยประมวญ
เท็จบทบทวน มาทูลไท
◉ รอบรู้กิริยาอัชฌาไศรย นฤบดิศรไอ
สูรย์พระสาสน์ไข บขัดคำ
◉ ร่วมทุกข์ศุขร่วมรมย์สัม ฤทธิหฤทยบำ
เรอบำรุงทำ คุณาสนอง
◉ สวามีภักดีจิตรโดยปอง กตัญญูวิบุลยครอง
กรรมบถคลอง กุศลแสวง ฯ

๑๑

◉ ตื่นก่อนเมื่อนอนหลัง พึงเฝ้าฟังบรรหารแสดง
ตรัสใช้รไวรแวง รวังศัพท์รับสั่งสาร
◉ ยามไท้ธิเบศร์ทรง ประชวรองค์บสำราญ
อย่าคลาพยาบาล บำเรอรักษ์ภักดีตระโบม
◉ ปางท้าวธไสยา อย่าลีลาให้เครงโครม
อำรุงฤไทยประโลม บพิตรผู้อย่าดูเบา
◉ ที่สูงที่ไสยาศน์ อย่าอุกอาจจักเอื้อมเอา
สิ่งใดบได้เคา รพไท้ฤๅไป่ควร
◉ ยามเอื้อนโองการตรัส สนองอรรถอย่าลามลวน
ยามท้าวธเชยชวน บันโดยชอบในเชิงสม

◉ ยามร้อนพึงไกวกวัด　รำพายพัดรำเพยลม
ยามสรงถวายฉม　สุคนธ์ฟุ้งจรุงขจร
◉ ยามงายก็อยู่งาน　บริบาลบดีศร
ยามสถิตย์ไสยากร　พึงนวดนั่งระวังยาม
◉ ปางไท้ธสู่สม　สนมใดบันโดยตาม
ฤาแหนฤาห่อนงาม　พึงโหดเหตุหวงหึง
◉ ปางราชรางวัลปัน　กำนัลนางที่พอพึง
อย่าทัดอย่าทันทึง　อธรรม์จิตรอันฤษยา
◉ เกรงไท้ฤาไทยราน　บันดาลโทษโกรธา
เสื่อมศักดิเดชา　นุภาพผู้จะดูแคลน
◉ รักองค์สงวนองค์　อย่าทนงพึงกลัวแกลน
ภรรดาคุณาแทน　บิดุเรศพิเศษสมาน
◉ ไตรตรวจทุกหมวดหมู่　อนงค์ผู้พนักงาน
ในราชบำเรอการ　ประฏิบัติกระษัตรา
◉ เช้าค่ำบำบวงบาท　บมิขาดสักเวลา
ผดุงราชบริจา　ริกวัตรสวัสดี
◉ ดูถ้วนทุกนวลนาง　สุรสุรางคนารี
ปองโปรดปรานีมี　มิตรธรรมอันเที่ยงธรรม์
◉ มละเหตุอคติ　บ่เริ่มริทั้งสี่พรรค์
โทษะโมหะฉัน　ทะภยาฤาอาวรณ์

◉ ครั้งหนึ่งถึงสองครั้ง ผิผิดพลั้งพึงสั่งสอน
สามซ้ำควรกรรมกรณ์ นุกิจราชอาญา
◉ หนึ่งรู้จริตจิตร บพิตรผู้ภรรดาปรา
รภใดบันโดยอา รมณพระประสงค์สม
◉ หนึ่งน้องจักทูลความ สิ่งใดยามสำเริงรมย์
ยามไท้ฤๅไทยระทม ทุกขอย่ากิจจาแถลง
◉ รู้รอบประกอบการ บริบาลบันโดยแสดง
ชอบราชมโนแหนง สิ่งใดไซ้อย่าได้ทำ
◉ ตรวจตราสุธาโภช อันเอมโอชบำเรอบำ
รุงราชผู้พำ นักนิเนืองคณาประชา
◉ จัดเครื่องสุคนธ์ปรุง จรุงรศมาลา
ลูบไล้พระกายา ขัติเยศสำอางองค์
◉ อิกทั้งพระภูษิต พิจิตรพัตรอันบรรจง
อวลอบตระหลบทรง เสาวคนธ์เลวงขจร
◉ น้ำสรงแลน้ำเสวย รำเหยรศเกสร
เสารพยเอมอร อดิเรกชวยฉม
◉ ปัดปูยี่ภู่ลาด บรรจ์ฐรณ์อาศน์ภูธรผธม
ยามราชนิทรารมย์ บริรักษ์ภักดีผดุง
◉ ลูบล้างวิบุลยบท สุธารศสุคนธ์ปรุง
ประกอบราชอำรุง ขณะสู่ไสยาสถาน

◉ เครื่องสรงพระภักตร์ไท้ เอาใจใส่เปนนิจกาล
ปางปิ่นสุธาธาร มิทันตื่นพึงเตรียมถวาย
◉ แม้วไท้ธไคลคลาศ พยุหบาตรคลี่คลาย
จักโดยเสด็จผาย คชยานยาตรา
◉ กูบกั้งกระโจมทอง วิสูตรป้องกำบังตา
สำรวมพระไนยนา อย่าแหวกม่านรเมียลมอง
◉ แสนเสวกามาตย์ อันลีลาศอเนกนอง
ทราบไท้ฤๅไทยหมอง มนัศแหนงรแวงถวิล
◉ หนึ่งน้องอย่ายืนขาน นุสนธิ์สารแด่ราชินทร์
ฤๅชอบระบอบระบิล บำญัติหยาบพึงเยงยำ
◉ เถ้าแก่ชะแม่หมู่ กำนัลผู้ใดใดทำ
ควรโทษพิโรธคำ อย่าเคียดขึ้งให้เครงโครม
◉ พึงน้องสำรวมโอษฐ์ ผรุสโทษทำลายโฉม
เสียศรีอินทรีย์โทรม ศุภลักษณ์ภักตราหมอง
◉ หนึ่งเราแต่เยาว์มี ชนนีชนกครอง
ตราบได้ภิเศกสอง ศุขในมไหสวรรย์
◉ คุณพระภรรดาเจ้า ได้ปกเกล้าช่วยกั้นกัน
คุ้มขวงภยันต์อัน ตรายร้างบรางพาน
◉ ธรรมดาคณะพฐู บำราศคู่สมัครสมาน
เสมอแหวนวิเชียรราน รังชีหมองบผ่องพรรณ

◉ เจียรจันทรดารก	วลาหกมากีดกัน
เศร้าแสงชรอับอัน	ธการคลุ้มชรอุ้มโพยม
◉ เฉกหญิงที่ชายหน่าย	แม้นเปนม่ายก็หมองโฉม
เสื่อมศุขแต่ทุกข์โหม	มนัศเศร้ากำสรวญศัลย์
◉ ชุมชนจะชวนฉิน	ประมาทหมิ่นทุกสิ่งอัน
ยากนักจักผ่อนผัน	บันเทาที่สัตรีตรอม
◉ สบสรรพสิ่งชั่ว	มาเกลือกกลั้วให้หมองมอม
ภักตร์ผ่องก็เผือดผอม	พิกลรูปจักซูบทรง
◉ พฤษภกาษร	อิกกุญชรอันปลดปลง
โททนต์เสนงคง	สำคัญหมายในกายมี
◉ นรชาติวางวาย	มลายสิ้นทั้งอินทรีย์
สถิตย์ทั่วแต่ชั่วดี	ประดับไว้ในโลกา
◉ ความดีก็ปรากฏ	กฤติยศภาชา
ความชั่วก็นินทา	ทุรยศยินขจร
◉ เปนราชบุตรี	มหิษีมหิศร
เสวยสวัสดิถาวร	ถวัลยราชธราดล
◉ อย่าเผยบัญชรบาน	พิศาลทัศนาชน
จักแถลงแสดงนุสนธิ์	อย่าสรวลเสียงสำเนียงดัง
◉ เดินนั่งจงยั้งองค์	ดำรงกายระไวระวัง
ชวดชวนก็ชวนชัง	ชนผองจะซร้องสรวล

◉ อย่าด่วนครรไลแล่น　　กรกรีดแหวนบรางควร
ทอดตาลิลาจวน　　สดุดบาทจักพลาดพลํา
◉ อย่าเดินทัดมาลา　　เสยเกษาบควรทำ
จีบพกพลางขานคำ　　สกิดเพื่อนสำรวลพลาง
◉ ยุรยาตรโยกย้าย　　กรกรีดกรายสไบบาง
ยอหัดถ์สำผัศปราง　　จักเสื่อมสวัสดิสัตรี
◉ นุ่งเฟ็ดภูษาเดิน　　แลมุ่งเมิลวิถีลี
เปลือยเปล่าพระอินทรีย์　　หนึ่งสองบ่าสไบทรง
◉ พบชายก็ชายสรวล　　สำรวลฤๅสำรวมองค์
ล้วนเลศอวมง　　คลเหตุบห่อนงาม
◉ เท้าคางแลเท้าแขน　　จนองค์แอ่นฤๅเขินขาม
หนึ่งสนธยายาม　　แลแวะพูดเพื่อนเคหา
◉ หนึ่งนั่งเอาบ่าทรง　　ศิรบงบโสภา
โยกย้ายวิการกา　　ยประเภทหลากหลาย
◉ หนึ่งสถิตย์ที่บันได　　อิกร่มไม้แลตากกาย
นอนนั่งยังชานชาย　　สถลท้องวิถีทาง
◉ ล้วนเลศอัปรลักษณ์　　ทุรลักษณานาง
ราคีคดีหมาง　　กระมลผู้ภรรดาตน
◉ หนึ่งโสดจักสำรวล　　บมิควรทรอึงอล
แย้มยิ้มพะพริ้มยล　　ภักตรเพริศพะเพราพราย

◉ จักจามบงามแรง แสดงอรรถอย่าตรัสหลาย
นอนนานมักคร้านกาย ป่วยการกิจคิดการงาน
◉ น้อยภักษ์ก็ผอมซูบ สริรรูปก็บันดาล
มากภักษ์ก็พีพาน จะหนักเนื้อแลเทื้อองค์
◉ พึงภักษพอประมาณ บวิการวิกลทรง
โสภาคยยรรยง ทุกสิ่งสิ้นทั้งอินทรีย์
◉ อิกอิริยาบถ กำหนดถ้วนทั้งสี่มี
นั่งนอนหนึ่งจรลี แลยืนพร้อมเสมอสมาน
◉ เพียรกิจบคิดเกียจ ฤๅกลัวเกลียดในงานการ
รอบรู้วิธีชาญ ประฏิบัติกระษัตรา
◉ รักตนเสงี่ยมตน บำเพ็ญผลสัตยา
ทานศีลศรัทธาปรา รภเกือกุศลธรรม์
◉ รักสัตวนานา พึงรักษาบเดียดฉัน
เลี้ยงดูทุกคืนวัน จนอิ่มหนำเปนอาจินต์
◉ รักรุกขอุประถัมภ์ พึงรดน้ำแลพูนดิน
กิ่งก้านฤๅรานสิน สงวนไว้ได้เชยชม
◉ รักชนพึงเลี้ยงดู ให้อยู่ศุขสำราญรมย์
นุ่งห่มอุดมสม บูรณพร้อมภักษาหาร
◉ ใช้สอยบหลบลี้ ฤๅหน่ายหนีในงานการ
จงรักภักดีนาน ห่อนเหินห่างคุ้งวางวาย

◉ ผูกงูด้วยมนตรา วิทยาอาคมหมาย
ผูกสารบเคลื่อนคลาย ด้วยเชือกบาศกระสันพัน
◉ ผูกชนด้วยไมตรี จิตรปรีดีหฤาหรรษ์
รักคุ้งชีวาวัน มรณาศฤาหน่ายแหนง
◉ คำสอนสมรมาลย์ ประสาทสารสุนทรแสดง
จงจำอย่าเคลือบแคลง ประพฤติเพื่อผดุงตน
◉ เปนที่เสน่หา แด่ภรรดาเจริญผล
กว่าเล่ห์เสน่ห์มน ตรมายาอันอาธรรม์ ฯ

๑๕

◉ มธุรพจนรำพรรณ พื้นพิเศษสรรพ์ สถาพร
◉ มธุรพจนสารสอน เชิญวิมลสมร บำรุงองค์
◉ มธุรพจนยรรยง สรรพทุกสิ่งมง คลาเลิศ
◉ มธุรพจนกอปเกิด วัฒนาประเสริฐ สวัสดี
◉ มธุรพจนสารศรี ธรรมวาที สุภาสิต
◉ มธุรพจนโสภิต นุชนาฏพนิต บำเพียร
◉ อมรนิกรอันเสถียร ราชมณเฑียร จะอวยไชย
◉ อมรนิกรสถิตย์ใน เสวตฉัตรไท ธอวยผล ฯ

๑๒

◉ วรราชกนิษ	ฐพนิตวิมล
ธสดับอนุสนธิ์	อนุสาสนคดี
◉ ศุภมงคลเหตุ	วรเชษฐภคินี
ก็ประนตบทศรี	ศิรรับพจนา
◉ ประฏิบัติบขาด	ดุจนาฏกถา
คุณวัฒนปรา	กฏเกิดอภิรมย์
◉ ขัติเยศสวา	มิธมาศุขสม
รติราคนุกรม	กิจกามตระกล
◉ ธก็เสพยสวัส	ดิพิพัฒณพระมณ
ฑิรเทียรพิชยน	ตพิมานอมรินทร์
◉ ธก็สมฤทธิใน	หฤไทยยุพิน
ศุขกามประดิทิน	ทิพรศฤาปาน
◉ ธเสวยศิริรัช	วรฉัตรอุฬาร
จิตรผาศุกสาน	ติสมบัติสมบูรณ์ ฯ

๑๔

◉ กฤษณาสุภาสิตวิธี	คดีโลกย์ฤาเสื่อมสูญ
สำหรับประดับยศประยูร	เยาวยอดยุพาพงา
◉ พึงเพียรบำเพ็ญพิพิธวัตร	ประฏิบัติภรรดา
สุจริตเจริญสวัสดิสวา	มิภักดีแต่โบราณ

◉ โดยกิจกตัญญุกตเว ทิบุพเพภิปรายสาร
เปนอย่างแต่ปางอดีตกาล ประกาศเกียรติในโลกา
◉ เนืองนางสุรางคพึงอำรุง ผดุงโดยจรรยาปรา
กฏกลวิมลมกุฏิอา ภรณรัตนสัตรีทรง
◉ เปนศรีสถาพรอเนก อดิเรกคุณคง
เฉลิมเกษนิกรอรอนง คพธูทั้งธาษตรี ฯ

◉ กฤษ ณายุพาภักตร์เพี้ยง เพ็ญจันทร์
นา เรศเชษฐรำพรรณ พร่ำถ้อย
สอน นุชดุจแสดงฉัน ทพากย์พจน์ นี้นา
น้อง สดับรับสารสร้อย สืบสร้างสมประสงค์ ฯ

๗

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี)

ISBN 974-580-855-5
9 789745 808553